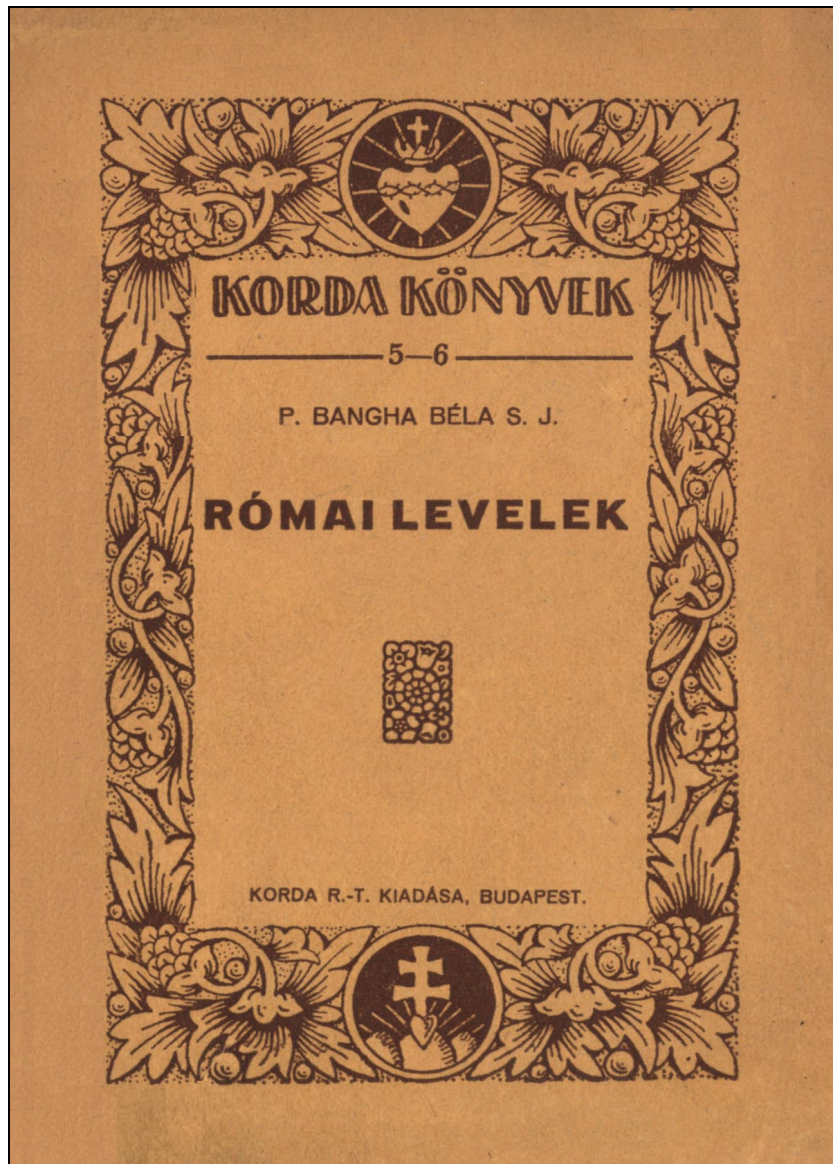

Bangha Béla Római levelek

mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyarnyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

Impresszum

P. Bangha Béla S. J.
Római levelek

Imprimi potest.
Budapestini, die 7. Julii 1924.
Eugenius Somogyi S. J.
Praep. Prov. Hung.

Nihil obstat.
Ludovicus Tomcsányi S. J.
censor diocesanus.

Nr. 2268. Imprimatur.
Strigonii, die 21. Julii 1924.
Joannes Card.
Archi-Eppus.

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció az azonos című könyv elektronikus változata. A könyv Budapesten jelent meg 1924-ban, a Korda R. T. kiadásában. Az elektronikus változat a Korda Kiadó engedélyével készült. A könyvet lelkipásztori célokra a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár szabályai szerint lehet használni. Minden más szerzői jog a Korda Kiadónak.

Tartalomjegyzék

Impresszum	2
Tartalomjegyzék	3
Előszó.....	4
Róma „lelke”	6
Római november.....	13
Séta a földalatti Rómában	18
Magyarok a pápa előtt.....	27
„O, dolce Napoli ...!”	32

Előszó

Az alábbi levelek a „*Magyar Kultúra*” (Budapest, VIII. Horánszky u. 20.) hasábjain jelentek meg először s most a *Korda r.-t.* kezdeményezésére füzetbe foglalva lépnek újra a nyilvánosság elé.

Róma a katolikus világ középpontja s nem lehet igazi katolikus, akit ez a város, az Örök Város, nem érdekel.

Sajnos, mai gazdasági helyzetünk olyan, hogy csak kevesen kereshetik fel személyesen ezt az egyedülálló, páratlan helyét a világnak; annál inkább örülök, ha szerény írásaim révén legalább lélekben el-vezethetem a hét halom városába, az apostolsírok köré, honfitársaim, katolikus testvéreim egy-egy csoportját. A nagy katolikus egység érzete a Róma-közösség, a pápasággal való együttérzés amúgyis mintha túlságosan elgyengült volna hazánkban; a jozefinista állam- és egyházfelfogás sokakban erősen lefokozta a gondolat jelentőségét, hogy római katolikusnak lenni a legelső és legszebb díszcím a világon, mert abba a legnagyobb és legszentebb közösségbe olvaszt bele, amelynek középpontja a Galileai Halász sírja, akinek Krisztus Urunk egyedül adta meg a világegyház kormányzásának jogát; abba a közösségbe, amelyből hősök és szentek miriádnyi hadserege rajzott ki, amelyből világosság és kultúra, tudomány és művészet, szeretet és béke, tisztaság és hit szárnyalt ki a világ négy sarka felé, oly egyedülálló, káprázatos bőségben, amelyhez még csak foghatót sem mutathat fel semmiféle közösség, sem irány, sem nemzet, sem felekezet, sem filozófia a világon. Amit Krisztus a Golgotán szerzett, mindannak letéteményese ez a város lett: az, aki ebben a városban halt Krisztusért Néroról alatt vértanúi halált, de törvényes utódainak soha meg nem szakadt sorozatában tovább élt a századokon át, él most is XI. Pius személyében, s élni fog, míg napsugár és eső fog e földre hullani, míg emberszív ver és emberi elme kutatja az élet maradandó értékeit.

Ezért húz Rómához az emberiség szíve. Ezért látni itt zarándokokat folyton az öt világrész minden tájáról. Japánt és tűzföldöt, ethiopsot és yankeet. Így járt itt búcsút közel kétezer év óta minden faj és nemzet, mindenki, aki Krisztusban hitt s világosságot keresett, kultúrát, lelki emelkedést, bizalmat és vigaszt.

Mi innen kaptuk a királyi koronát. Innen kaptuk a civilizációt. Innen kaptuk a betűnket, az írás-olvasást, az ipart, az építészetet. S mikor ázsiai ellenségeink (faj szerint: testvéreink) vérbe, tűzbe s pusztaságba fojtották országunk háromnegyed részét s mi másfél évszázadon át csak pártoskodva tudtuk nézni a haza vesztét, a felmentésünk, szinte akarunk ellenére, innen indult ki. A történetíró Thaly Kálmán szerette hangoztatni, hogy bár erős protestáns, kénytelen elismerni, hogy XI. Ince pápa volt az, aki Magyarországot a török iga alól felszabadította... Ma ismét háromnegyed része ősi hazánkban van idegen hódítók kezén. Az egyetlen reménység, mely elnyomatásunk idején sem homályosult el: az a Szentszék, mely mindig az igaztalanul elnyomottak pártját fogta, amely egyedül képviseli ebben a hazug és önző világban a krisztusi erkölcs, a jog és igazság politikáját, amelynek szava 340 millió katolikusra nézve Péter szava és Krisztus szava... S mi ma sem ébrednénk rá annak a kötelességnek tudatára, hogy Rómát szeretnünk kell, hozzá fiúi hűséggel ragaszkodnunk és semmiféle szép szó és múltó divat kedvéért meg nem feledkeznünk róla, amit Róma nekünk jelent és értünk tett?

*

A levelek, melyeket itt közreadunk, sem rendszeres leírást, sem összefüggéses egészt nem kívánnak nyújtani. Tárcacikkek, kiragadott részletek, egyéni benyomások vetületei – semmi egyebek. De talán így is, a szubjektivitás prizmáján át is, közelebb hozzák egyik-másik

olvasónak az örök Város titkait, szépségeit, értékeit. Aki többet akar, annak csak azt mondhatom: *Gyere el és lásd magad, közelről!*

Róma, 1924. június 29-én, az Apostolfejedelmek ünnepén.

Bangha Béla S.J.

Róma „lelke”

Rómáról minden ember tudja, hogy nem olyan, mint a többi nagyvárosok. Ami Londont Londonná, Chicagót Chicagóvá vagy Pestet Pestté teszi, azok a bizonyos nagyvárosi allűrök, itt – mindenki érzi – egészen mellékes, jelentéktelen dolgok. Rómába senki sem jön azzal az érzéssel, aminővel a modern nagyvárosokat látogatni szoktuk. Itt sokkal több s egészen másfajta élményeket várunk.

A tudat maga, hogy Róma a világegyház középpontja, a roppant történelmi emlékezések s az a sehol felül nem múlt bőség, amellyel a művészetek itt szinte zuhogva ontják elénk a Szépet: eleve valami nagyon fontost és ünnepélyest sejtetnek azzal, aki első ízben zárandokol az Örök Város felé.

Ha pedig hívőről és öntudatos katolikusról van szó, akkor Rómába menni annyi, mint belekapcsolódní abba a legnagyobb s legszebb zárandokmenetbe, mely immár kétezer év óta egyre szakadatlan áradatban kanyarodik rá a római Via Triumphalisra a világ minden tájáról; az útra, ahol egykor Scipiók és Pompeiusok haladtak, de akiknek hamarosan nyomukba léptek a Péterek és Pálok, Ágnesek és Sebestyének, VII. Gergelyek és VII. Piusok s kétezer évnek minden legnagyobbjai, többé-kevésbé véres, de mindig diadalmas Rómába-téréssel. „A hely, melyen állasz, szent”, ezt érzi mindenki, mikor a Róma-Terminin kiszállva római földre lép.

Leírásokban sokszor olvastam, ismerőseim is többször mondták, hogy Rómának – „lelke van” s ez a legérdekesebb s legértékesebb benne, és hogy ez a lélek előbb-utóbb mindenkit megragad, legyűr és bilincseibe ver; kényszerít, hogy meghódoljunk neki, odakötöződjünk ehhez a városhoz s ha elmegyünk innét, akkor is egyre visszavágyjunk hozzá. Azt is lenyűgözi ez a varázslatos város, aki ellenkezik vele, aki nem akar meghódolni neki. Hát még, aki akar, aki mint jómagam is, azért jön Rómába, hogy tele tudóvel szívja magába ezt a vértanúi vérrel páras, szentelt levegőt!

Azzal a naív hittel jöttem hát Rómába, hogy ha valakit, engem talán csak mindjárt első nap megtalál Róma lelke, vagy inkább: én megtalálom Róma lelkét. Szégyenkezve vallom be, hogy soká, csaknem hat hétig nem találtam meg. Éreztem az erejét, a közelségét folyton, de nem tudtam megtalálni ennek a titokzatos léleknek arculatát. Ködbe burkolózott előttem. Nem tudtam magam megadni neki; aki állítólag oly erőszakkal kínálja ölelését, nekem egyre kisiklott a karjaim közül.

Idegesen kérdezgettem végül:

– Mi ez? Hát engem Róma lelke nem kap meg? És éppen csak engem nem kap meg? Megkapja az egyszerű, tanulatlan hívőt, aki az Abbruzzókból vagy akár a Sierra Nevada jéghegyi bokrai közül, vagy a Rajna-vidék valamely falucskájából vagy Melbourne aszfaltjáról jön ide csókolni e szent falakat, – megragadja a kételkedőt és máshitűt, aki a Szent-Péter templomban, Bramante borzalmasan grandiózus boltívei alatt fizikai fájdalmat érez azon, hogy nem született katolikusnak, – megragadja az esztétikust, aki innen, mint Goethe, újjászületve, átcserélődve megy haza, – megragadja a politikust és diplomatát, aki itt egy új és szokatlan, mert anyagfeletti hatalom közelségét érzi, amely előtt az anyagi erőszaknak oly gyakran kellett letennie a fegyvert ... Mindenkit megragad – és engem nem ragad meg?

– Vagy talán csak több odafigyelést, nagyobb törődést, élénkebb szemkitárást kíván előbb tőlem? Hogy aztán annál ölelőbben boruljon rám s csordultig eltöltse lelkemet tanításai borával?

Jártam, róttam hát az utakat, az emlékek, monumentumok végeszakadatlan sorát. Nemcsak a dolgokat láttam, hanem bennük, mögöttük, fölöttük egyre kerestem azt a bizonyos

„lelket” is. Róma lelkét. Kerestem türelmetlenül, napról-napra szégyenkezőbb türelmetlenséggel. Folyton mellettem volt; néha szinte már arcomon éreztem a leheletét. És mégsem találtam meg.

Aki Rómába megy s nem pogány (vagy így is mondhatnám: nem a tébolyodásig anti-klerikális), azt legelső útja a Szent Péterbe vezet. A modern Róma látnivalója: az a néhány díszépítmény, amelyet az olasz uralom emelt, a Szent Péterhez képest éppen csak annyi, mint egy silbakház a királyi palota előtt. Én is odamentem tehát. Megálltam a világ legszebb terén, már az obeliszket is elhagyva, ott ahol a lépcsők felé kezd emelkedni a talaj s ahol minden tisztességes katolikus ember, aki először jár itt, előbb levett kalappal elmondja a Credót s csak azután megy tovább. Bementem a világ leghatalmasabb szentegyházába; odaborultam az apostolfejedelem, az első pápa sírjához, mely fölé ma a 130 méter magas kupola, a világ legmerészebb építészeti alkotása, borul. Homlokomat forrón szorítottam oda a fénylő márvány hűvös tükréhez. Amit itt éreztem, sohasem fogom tudni leírni. Ez hát Róma, Szent Péter apostol sírja, a katolikus világ középpontja! Róma lelke e percben oly közel járt hozzám, hogy szinte fojtogatott; de – különös – nem mutatta meg arcát. Valahogy csalódottan mentem tovább.

Elmentem az Ostiai-út páratlan nevezetességéhez: a márvány-rengeteghez, az oszlop-Niagarához, melyet a katolikus kegyelet a Népek Apostolának sírja fölé emelt. Már azt hittem, itt megtaláltam, amit keresek. Szent Pál az írók, a hitszónokok, a cselekvő, tevékeny, harcos katolikusok eszmei képe. Igaz, hogy Péter a tekintélyi központ, de Pál az, aki legtöbbet tett és fáradt az evangéliumért. Ez a sír fog legjobban a lelkemhez szólni, gondoltam, s meg fogja súgni nekem, mi az, amiben Rómának sajátságos, titokzatos jellege rejlik. A pápaság? Nos igen, mindenekelőtt, de még valami; ahogy a Szent Péter-templom levegője mellett a Szent Pál sírjéé is lényegesen hozzátartozik Róma leheletéhez. A nagy igehirdető sírja és bazilikája csakugyan szólt is hozzám, melegen és felemelően, de Róma lelkének titkát megoldatlanul kellett tovább cipelnem innen is. Pedig a bazilikától kizárándokoltam gyalog még a Tre Fontane-ig, a „három forrás” helyéig, ahol Pált lefejezték s ahol a legenda szerint feje háromszor szökkenett fel, lefelé gurulva a lejtős földön, s e három ponton a néphagyomány szerint három forrás fakadt. Három templom áll most e helyen, fenyők és ciprusok között. Róma lelke ott sír, ott zúg köröttük, de nem tudtam kibetűzni, mi az, amit suttog s tovább kellett vinnem lelkemben a zengő talányt.

Visszatértem a városba. A város közepébe. Ott van a mi rendünk két nagyszerű, kedves temploma: a Gesù és Szent Ignác, a világhírű jezsuita laikustestvérnek, Frater Pozzi-nak freskóival. A templomok mellett pedig s a közeli S. Andreá-ban a szobák, amelyekben Lojolai Inigo, Borgia Ferenc, Gonzága Luigi s a kis Kosztka-gróf, a 18 éves Szaniszló érték az ég számára. S teremtették meg azt az újkori katolikus újjáéledést, amely szebb s nagyobb volt, mint amily romboló volt az iszapár, mely fölött új tavaszt s virágzást kellett serkenteniök. Kit ne ragadna szíven, ha Lojolai Ignác koporsója fölött misézhetik? Ha az alacsony, szűk cellába hajol be, amelyekből egy egész világra hajnallott ki lelki megújulás? Ha az angyali Alajos sírja elé térdel, aki nagyobb vonzóerővel emelte romlatlan ifjú-lelkek ezreit a tiszta élet liliomos magaslatai felé, mint aminővel három világrész Antinousai sodortak züllött augusztusokat a kék felé.

Róma valóban: örökváros; nemcsak azért, mert mindig fennmarad, bármennyiszer elpusztítják (az avignoni fogság idején például annyira elpusztult, hogy már csak alig 10,000 ember lézengett a romjai közt), hanem azért is, mert mindig megtartja középponti jellegét, nagy s erős hatások örökifjú indítójáét. Nemcsak Péter és Pál cövekelték itt le a kereszténységnek mint világszervezetnek alaposzlopait, hanem azóta is, valahányszor a talaj lazulni látszott ez oszlopok körül, mindig innen indult ki az erősítő, reformáló munka. Ha Róma története csak a IV-ik században kezdődne, akkor is páratlanul gazdag történeti erők középponti forrását jelentené. Itt székeltek a Nagy Leók és Nagy Gergelyek s annyi más

csodálatos nagyság a pápák hosszú sorában; innen indultak ki a VII. Gergelyek s V. Piusok egyházi reformjai; innen keltek csodálatos hódító útjukra a népvándorlás korának nagy apostolai; innen Asszisi Ferenc és Domonkos, Ignác és Xavér, Borromei Károly, Canisius, Fáber, Neri Fülöp, Hofbauer Kelemen: minden és mindenki. Ha Rómát kivennők az utóbbi másfélezer év történetéből, vajon mi maradna? Maradnának háborúk és marakodások, pénzműveletek és kizsákmányolás, sok-sok laposság s alacsonyosság, felcifrázva a technikai haladás külső vívmányaival; a legmelegebb színű s legaranylóbb fonalak azonban mindenesetre hiányoznának az utóbbi kétezer év kultúrtörténelmének gobelénjéből.

Ez szólt felém Ignác s a nagyok sírjából. Ez az angyali ifjú koporsójából, amely mellé csak mostanában helyezték oda nemrég boldoggá avatott lelkiatyjának, Bellarmin jezsuita bíborosnak koporsóját. (A nagy bíboros utolsó kívánsága volt, hogy egykor szent lelkigyermek, Gonzága Alajos lábához temessék. Kívánsága most teljesült: az egyik oltáron nyugszik Szent Alajos teste, tovább a következőn Boldog Bellarminé.) De ezek a nagy benyomások is valamiképp homályosak és elmosódottak maradtak bennem. Éreztem: ez is még mind csak rész, része a nagy, az égbenyúló Rómának; vonások az arcon, gyönyörűek, felemelők... de még nem az arc maga!

Folytattam hát felderítő utamat. Sorra vettem a Lateránt, a katakombákat, Szent Ágnes a falakon kívül... Ő ezek az édes, gyermekes sírfelírások az első keresztény századokból, amelyekből valósággal kilángol a hit; az az erős, sziklátat görgető hit, amely pedig akkoriban még nem támaszkodhatott százados emlékekre, teológiai tudományra, keresztény társadalmi intézményekre, amelynek még egyetlen kötemploma sem volt, hanem csak ürgelyukai a városon kívül, azokban bújt meg; az a hit, amelynek nevét csak kimondani is szégyen volt és megbélyegeztetés, sőt vesszőztetés, kínpad és halál... „*Caiula, vivas in Pace*”, és „*Asella, cum Xto*” s itt 12, ott ezerkétszáz, amott tizenkétezer vértanú csontjai. Kő legyen, akit ez meg nem indít, s a wittenberg-berlini vastagnyakúság egész vaksága kell hozzá, hogy valaki, mint a protestáns Baedekerek, ezeken a helyeken is csak köveket és romokat lássanak, és tudákos tudatlanságukat néhány „*angeblich*”, „*Legende*” s hasonló szavak mögé dugva játsszák a bölcs szkeptikust. Ma már nagyon sok „legendának” megtett ősi hagyományt igazolt a legkritikusabb történelmi kutatás. Ahogy a Mester mondta: ha ezek elhallgatnak, a kövek fognak beszélni; csakugyan: Róma hite mellett a kövek beszélnek, amelyek meg nem szakadó bőséggel kerülnek elő a föld mélyéből, letűnt korok törmelékei közül. Kilométerhosszú katakombák sírfelírásainak tízezrei nyújtják ki kezüket a föld alól tanúskodni a „legendák” valósága mellett.

Az egykor oly büszkén tagadó Harnack is bevallja már, hogy a „főlegenda”, a nagy szálla a szemben: Péter római tartózkodása és halála – kétségbe többé nem vonható történelmi valóság; a Péter-templom valóban a Nérói Cirkusz azon pontján épült, ahol az első pápa befejezte földi pályafutását. A Baedeker szerint persze ez máig csak „legenda” és „angeblich”, ahol „*Petrus gestorben sein soll*”. És a felvilágosult csicszerónék kocsis-tudománya is így magyarázza bámész amerikaiaknak s másoknak: *si dice; ma chi lo sa?* („Mondják; de ki tudja, igaz-e?”) Sajnos, a Baedekernek és egyéb tudatlan csicszerónéknak többen hisznek, mint akár Harnacknak, akár Grisarnak. Az ellenmondás és hazugság csak nem hallgat el az apostolsírok s a katakombák körül. A kereszt ostobaság és botrány marad a századok végéig. Tán ebben van Róma sajátossága? Ez a lelke? A tagadtatás? S a mégis egyre diadalmaskodás? A vér és a gúny, a gyilkos és lenéztetés örök martiriuma, amelyben a Mester sorsát átveszi s örök passióvá folytonosítja a Jegyes történelme? Pogányság és krisztianizmus örök versengése: ez vagy-e te, Róma?

Majdnem úgy látszik; hiszen a pápa ma is megrablott fogoly, önbecsületének foglya, nem affektált duzzogás rabja, ahogy gyűlölködők és poltronok hiszik. Ha eltekintünk is a pápai állam elrablásától: Róma maga tele van pápai-címeres épületekkel, pápai magántulajdonokkal, melyeket elvett tőle az uzurpátor; ma karabiniérik bámésködni ki

nem egy évszázados, monumentális palota ablakából, melyet Maderna emelt vagy talán Michelangelo mintázott. A sötét emlékü Nathan-uralom, ha nagyjából a múlté is, sok helyen szintén ott hagyta még a fekete lelke nyomait, hogy ne mondjam: a keze szennyét, a legtisztább s legfelvilágosultabb hatalom egykori alkotásain. Bizarr kis homokkőszobrok talapzatán nevezik „oscuro potere”-nek azt a Hatalmat, amely Bramanték, Raffaelok és Palestrinák alkotásaival szórta tele Rómát. A pápa kénytelen legalább néma elvonultságának gyászával tiltakozni a jogfosztás, az erőszak és ízléstelenség égő inzultusai ellenében, melyek az olasz kormányok minden apró udvariaskodása mellett is folytatódnak; ennyivel tartozik– minden mástól eltekintve– saját kétezeréves neve becsületének, az évszázadoknak s ma élő hívei háromszázmillió családjának is. Mikor először láttam a pápát, XI. Piust, úgy véltem, hogy talán éppen a pápaságnak ez az évezredes martiriuma az, amely a pápa arcát oly fájdalmas nyomottá, gondterhessé s szenvedéssé teszi. Nem ebben a martiriumban rejlik-e Róma titokzatos ereje, egyedülvalósága, lelkeket megkapó hatalma?

És voltam a Kolosszeumban. Borzasztóan megkapott. Persze hogy a Kolosszeum valójában nem az, aminőnek a forgalomban levő látképek ábrázolják. Képekre ezek a méretek és kötömegek nem is vetíthetők. Úgy hatnak rajzban, mint a gizehi piramis egy gyufaskatulyán. A valóságban? Rettenetes, beszédes hirdetője a Kolosszeum annak a szörnyű hatalomnak, amelyet a régi, pogány Róma jelentett. Borzalmas temploma a kéjnek, az elaljasult tömegek ösztönének, a kegyetlen gyönyörkeresésnek, ezekkel a szinte levegőbeveszően magas páholy- és karzatsorokkal, amelyeken egykor 80 ezernyi tömeg szeme itta a kicsorgó embervér látványának perverz gyönyörét. Óriási mérföldjelzője a történelemnek: egy országnak, amelyet farkastejen nevelt alapítói összetertelt rablókából és gyilkosokból neveltek az ókor legrettegettebb s legelőkelőbb nemzetévé. Ide folyt össze minden, amit Ázsia, Afrika s Európa nyújtott: arany, márvány, asszony, rabszolga, tudás és művészet. Itt éltek fel egy világ kincseit. S itt fordították neki hétszáz éves világtiprásban kiacélozódott imperiumuk minden szorító erőszakát és fortélyát a Keletről jött ifjú kereszténységnek. A Kolosszeum nézőterének vagy egy harmada fel van fedve s az ember borzadva nézi azt a romjaiban is rettentő alvilágot, amely itt a színpad alatt elterült. Egymás alatt két emeletnyire üregek, börtönök, hosszú, keskeny folyosók egész labirintusa; emitt a keresztények s egyéb halálraítéltek ergasztulumai, ott a vadállatok ketrecai, amott a szűk emelőszerkezetek kőkeretei, amelyeken a vadállatokat alulról az arénára emelték. Itt a föld alatt készültek utolsó útjukra férfiak és nők tízezrei; pápák, püspökök, szüzek, világiak; innen indultak a mártiriumba, Krisztus elé, miután néha heteken át hallhatták koromsötét börtönükben az előttük kivégzettek halálsikoltásait a fejük fölött s éjszakai szendergésükbe is belebódult a vadállatok ordítása, amelyeket a szomszéd üregekben az ő kivégeztetésükre éhezettek. Ömlött a vér az arénán éjjel és nappal s ha ugyanezen a téglablottokon átszivároghatott a nedvesség, a mélységben gyötrődő vértanújelöltek tanakodhattak rajta, hogy a közójük hulló cseppek egy-egy utánzott tengeri ütközet vizének cseppjei-e vagy hitvallótársaik testéből ömlöttek-e? A tömeg pedig, a császár és lakájlelkű udvarosai, a lovagok, a tisztok, a matrónák, a Veszta-szüzek, a tömeg, a nép, a demokrácia, a szent és csalhatatlan többség ott üvöltött a percenkint lebukó egy-egy újabb áldozat vesztén, habzott az ajka s karjait dobálta a kéjben, s csodálkozott volna, ha valaki bűnnek tartja vala az örvendezést az embertárs vére ömlésén.

Van-e még hely a világon, ahol ennyi könny és vér folyt, ahol ennyi rémület s ennyi irgalom nélkül való kegyetlenség terpeszkedett? Volt-e önteltebb, ellenmondást nem tűrőbb hatalom valaha, mint a római impérium, az önzésnek és erőszaknak ez a világot igába szorító ántántja, amelynél az érdek volt az egyetlen jogforrás és a siker az egyetlen erkölcsi zsinórmérték? És a történelem igazságszolgáltatása, amit mi naiv klerikálisok úgy is nevezünk, hogy isteni gondviselés, mégis ledöntötte ezt az agyaglábon álló érkekolosszust. A Kolosszeum bíborszőnyeges páholyainak habitúéi végre mégis kiejtették kezükből az

impériumot; a triumfátorok, akik a félvilág ártatlan, szabadságukat védő királyait kötötték diadalszekerük elé, végre egymást gyilkolták le; a kincsek közt dőzsölő felséges nép vére magában rothadt meg s ugyanazok a barbárok rombolták szét Óróma márványos csarnokait, amelyeknek legjobbrait évszázadokon át kergették maguk előtt a Via Sacra szegyenbe s halálba a gögös triumfátorok. Róma „ledőlt s rabigába görnyedt”. Ledöntötték nem utolsó helyen azok a koldusok, papok és rabszolgák, akiket Róma a vadállatok elé dobott a gyűlölt Krisztus nevéért... Legyőzött népek, igazságtalanul ítélte, feldarabolt, kifosztott nemzetek, ide jöjjetek bizodalmat tanulni; itt hallgassátok a *Magistra Vitae* nagy szavát, a hol fel-, hol leforduló küllőről, s itt tanuljatok szerénységet ti is, gögös urai a földnek s a békeszerződéseknél. De főleg itt tanulj hitet, hívó s szégyenkezést, hitetlen!

(Közbevetőleg: a Baedeker itt is Wittenberg mellett propagandázik. Gúnyolódva szól róla, hogy mekkora része veszett el a Kolosszeum tégláinak a pápák alatt; hogy ez a pápa salétromgyárat akart belőle csinálni, amaz keresztutat állított fel benne az idezarándokló hívek számára. De hogy miért maradt fenn mégis a Kolosszeum legnagyobb része a pápai Rómában, holott a nemrómai, szintén hatalmas amfiteátrumokból Európaszerte alig maradt fenn néhány kősor a földben: erről nem szól. Gúnyolódásra van szava; a keresztény és katolikus vértanúságnak minden emberit meghaladó, óriási tényére egyetlen sort sem pazarol! Ezek a Baedekerek annyira meghamisítják Rómát, hogy csak sajnálni tudom azokat a szegény halandókat, akik ezzel a vörös könyvvel a kezükben vezettetik magukat – félre – ebben a csodás világban. De térjünk csak vissza Róma lelkéhez.)

A Kolosszeum este legszebb és – legstílszerűbb. Hiszen a kolosszeumi játékok is jórészt este folytak, holdfény vagy fáklyák mellett. Holdfényben különösen is kísérteties ez a roppant kőalkotás. Mintha az itt egykor kivégzett százezrek árnyai suhannának végig a sokemeletes kőülések végtelen sorain; mintha alulról, az arénáról, még egyre sírna a mészárszékre szánt gladiátorok szomorúan hazug köszöntése; „Üdvözlégy, cézár; a halálba indulók köszöntenek!” s zengene a keresztre feszített, kerékbetört vagy tigrisek elé vetett keresztények utolsó, önerősítő imája: „Christe! eleison!” A Golgota naptalan csendje, sötét méltósága ülededik ilyenkor este a Flaviusok sárga, kísérteties körszínházára, de ebből a csendből és sötétségből máris kivillámlik a közeledő feltámadás hajnalfénye. A feltámadásé, mely azóta régen el is közelgett...

Emellett a villámfény mellett majdnem lelepleztem a fátyolozott arcot. A véráztatta kötömbök között Róma lelke egészen közlelről kötekedett velem. Ez volna az? kérdeztem. A vértanúság végső diadalának Krisztus-hirdette bizonyosága? Ez Róma „lelke”?

Nem, még ez sem. Legalább még ez sem egészen az. Keresni kell tovább; valami olyanban, ami mindent kifejez és mindent megértet; mindent, ami pápaság és vértanúság, és láng és hit és csodálatos, halhatatlan nagyság, és szép, mint semmi más a világon.

Egy este aztán, mikor alig gondoltam rá, megtaláltam Róma lelkét. Egy elhagyott téren találok velem. A titokzatos árny hirtelen mellém suhant s egy pillanatra felvetette fátyolát. S amióta igazi arcát, ha egy percre is, megláttam, most már meg tudom érteni minden egyes vonását e soktitkú arcnak.

– Will you have a walk with me in medieval Rome? – szólított meg egy délután szobaszomszédom a Collegio Germanico-Ungaricóban. Velem egykorú, mexikói rendtársam, akivel már többször jártam Róma nevezetességeit. Félóra múlva ott bolyongtunk ismét Róma omladékos külvárosaiban. Társam hivatásos történész, aki a mexikói egyháztörténelemre vonatkozó kutatásai révén fiatalon lett a madridi és mexikói tudományos akadémiák tagja. Amellett elég régi római lakos is, azaz elég jó „romanista” (mert Rómát ismerni, „romanistának” lenni, külön tudomány). Nem megvetendő szerencse tehát, ha valakit ilyen ember kalauzol Rómában; mindenesetre többet ér, mint a nyomtatott vagy kétlábú csicserónék bugyborékoló szellemtelensége. Társam különösen a középkori Rómát kedveli s

nagy méltánytalanságnak tartja, ha valaki csak az ó- vagy újkori Rómában talál figyelemreméltót. Fáradhatatlanul vezetett körül-köre, templomról-templomra, térről-térre: nem győzte magyarázni a görög mozaikok és húsvéti gyertyatartók korát a valóban túlkevésé méltatott középkori építményekben: a S. Maria sopra Minervában, a S. Maria in Cosmedin-ben, a S. Maria in Trasteverében.

Kérésemre elvezetett a S. Stefano Rotondóba is a Caelius-hegyen, amelyet mi magyarok bizonyos fokig a mi római nemzeti templomunknak szeretünk tekinteni. Az óriási, ezeréves elhanyagolt boltívek alatt bagoly röpködött; a fehér körfalokról primitív kísértetiességgel néztek le a naiv rajzolású régi vértanújelenetek. A templom körül bekerített zöldséges kertben lakik a custode, a sekrestyés; éppen önagyságával pörölt, mikor arra jöttünk, s emez, hogy elfordítsa figyelmét a házi perpatvarról, ránk terelte a közös háztartási haragot, hogy nem siettünk borraivalót adni azért, hogy kérdésünkre, nyitva van-e a templom, igen-nel felelt. Az utcán gyermekek játszottak, göndörfürtű, piros kis taliánok, kikre egy nagyobbacska lány vigyázott, aki, mint kényeskes mozdulatai elárulták, ébredő bájainak ébredező tudatában lehetett s a porban guruló kisebbek fölött éppoly mélylázó, jövőbe vágyó szemmel nézett el, mint bármely más ábrándozó kislány Pesten vagy Rómában, vagy Helgoland szigeten. Az örök jelen és az örök jövő...

A gyermekek homokvárai közt elhaladva csodálatosan csendes térre értünk. Régi, kicsiny püspöki városokban látni néha ilyen különös, csendes tereket, az ósdi székesegyház körül; régi falak zegzugaival körülveve, iromba, régi kövezettel, melynek hegyes kődarabjai közül szélteben kinőtt a fű. Olyan zegzugok ezek, amelyekben az idő mintha megállt volna; magányos szigetek, ahol alszik a múlt s álmodik a jelen ...

Ez a tér azonban eleven volt és színes. Egyik oldalán Néró – vagy Dolabella konzul – vízvezetékének még teljesen ép boltívei, átnyúlva az utca fölött, s alattuk nyikorogva hajtja nagykerékű káróját a Campagna parasztja; a kétezeréves római téglák és travertintömbök pompásan dacolnak a bizonyos vasfoggal... A másik oldalon Szent János és Pál temploma, az 5-ik századból Kr. után, XII. századbeli freskókkal, abból az időből ti., amikor „restaurálták” a templomot. Ez a torony itt „új”, magyarázza társam: a 10-ik századból való. Istenem! – gondolom – akkor jöttek a magyarok mai hazájukba. Ez azonban itt „új” dolog! Csodálkozva teszem szóvá, hogy itt az évszázadokkal és évezredekkel csak úgy dobálóznak. A spanyol historikus végignéz rajtam s maga körül mutat:

– Nézze, itt egy évezred csakugyan nem számít sokat. Ez a torony ezer évvel öregebb, mint mi, s ezer évvel fiatalabb, mint ezek a vörös boltívek. A két építmény nekünk egyenlő vénnek látszik, pedig kettejük közt ezer év különbség van. S az obeliszk, melyet amodatúl, a Laterán előtt láttunk, még másfélezer évvel öregebb, mint ezek a boltozatok... Itt minden együtt van: a háromezeröttszázéves oszlop, a kétezeréves fal, az ezeréves templom s ezek a mai gyermekek ... Rómában az egész múlt sűrítve, egyszerre dobban elénk a jelennel...

Körülnéztem a téren s egyszerre, mintha a szfinksz lerántotta volna arcáról a leplet. Láttam ... Ez hát a titok, itt van Róma lelke! Az *álló idő*, vagy ha tetszik: az *időfelettség*; ez a csodálatos egybefolyása múltnak és jövőnek, titokterhes ölelkezése múlt évezredeknek az örökkétartó jelennel, az elmúlás sírkövei közt botorkáló örök jövővel...

Csakugyan: ez az a képlet, amelyet oly soká hiába kerestem, Róma arcának az az alap kifejezése, melyből minden egyes vonást meg lehet érteni, mert mind ebbe folyik vissza s ebben olvad fel: az obeliszk, a császári vagy konzuli boltívek ormozata, az ezer év óta egyformán zsongó toronyharang s a másfélezer év óta egyformán mosolygó mozaik-Krisztus; a fürtjeit simító kisleány Mária-érme s odaát a Gesù, a Szent Péter, Raffaello és Bernini, Lojolai Ignác és XI. Pius... Ezen az arcon, Róma arcán vannak ezeröttszáz éves és tizenöt éves és háromezer éves vonások s ezek a vonások mind nagyon jól összeférnek s ami ezt a szokatlan együtttest itt oly magától értetődővé teszi, éppen az, hogy Rómában van. A

városban, ahol az évezredek: miként egy nap, s az idők nem számítanak ... Egyazon arc sokszerű vonása itt minden: az időkön túlemelkedő, mert örök érvényű gondolatoké...

Ezen a ponton valóban az Isten attribútumai nyúlnak le a földre; szinte fogható alakban mered ki az idők áramló tengeréből az örökkévalóság sziklája; a végtelenség lehelete szállong itt a magukban oly véges és elmúló dolgok, kövek, intézmények, emberek, korok között...

Fellélegzettem. Most már nem üldöz a titok, a sokréttű talány. Most már nem zavar érhetetlen rejtélyként az a sok emberi, nagyon is emberi vonás, amely Szent Péter sírja köré is odatolakodott, mint mindenüvé, ahol ember van, a századok során. Már nem ijeszt meg a Náthánok és Garibaldik pillanatnyi, kicsiny győzelme a Jézus Menyasszonyán; az apró tűszúrások, mint mikor a Vatikán falával szemben egy csapszékszerű lebujsban az istentagadó aposztatának, Giordano Brúnónak emeltek szentélyt az újhitű „keresztények”, vagy amikor amerikai methodista pénzen „Chiesa Valdese” felírású protestáns imaházak semmitmondó homlokzatára ezt a kacagtatóan célzatoskodó kis jelmondatot vésték: „Lux in tenebris lucet”, azaz a körös-körül terjengő római sötétségben ez a jóhírű középkori szekta terjeszti a dollárokon fényesített evangéliumi világosságot. Már nem kedvetlenít el az a sok tehetetlenség és kicsinystílúság azoknak az olasz katolikusoknak, papoknak és világiaknak részén, akik látják vagy legalább láthatnák a bajokat és hiányokat s egy pusztai remete passzivitásával vonogatják vállukat „Ki tehet róla?” szóval, s nyugodtan sétálgatnak tovább a Monte Pinción s a Villa Borghesében. Nem akadok meg a pogány és keresztény elem folytonos összefolyásán sem a római művészetben, mert hisz itt a pogány is keresztény lett, épp azért, mert a kereszténység a pogányság örökén építette fel az újszövetség megváltó hitét.

Igen: mik ezek a külsőséges, apróságos mellékjelenségek, melyek Róma nagyságához annyira nem érnek fel, hogy szinte nevetség és szentségtörés, ha Róma talaján valaki ilyesmiket csak észrevesz is. Olyan, mintha a Cheopsz piramisát valaki aszerint bírálná le, mert hogy legyenek szálltak rá. Sokkal nagyobb bajokat látott már ez a város, mint aminőket ma csak elgondolni is tudunk – és túlélte, legyőzte valamennyit. Itt nincs elmúlás: mert itt csak az múlik el, ami emberi és romlandó a falai között. Azaz: ami csak zsellér itt. A törzslakó: a Péter katedrálja, a századokon keresztül jelenlevő Krisztus, az elevenező, mely a kősziklából szakad ki időtlen-időig „urbi et orbi”, a városra s a földkerekségre – ez a törzslakó nem hal meg.

Róma jelszava: a „non praevalébunt”. Bűn és tévedés, enyészet és halál nem vesznek erőt rajta. Az idő nyomtalanul suhan el fölötte. Róma a romok városa, s mégis a soha el nem romló virágzása. A sírok városa, de sehol az élet úgy nem duzzad, úgy nem harsog, úgy nem diadalmaskodik, mint itt e sírok fölött. Sehol nincs ennyi vénség és ódonság, ennyi üde fiatalossággal telítve. Sehol a vérengzésnek, pusztulásnak, halálnak ilyen pazar aratómezeje nem volt, s mégis, sehol az Isten lehelete: a halhatatlanság ily közel nem jár az emberiséghez. Tört oszlopok, temetői ciprusok, háromezeréves sírok, ledőlt birodalmak emlékei közt zokog a lehullás gyászdala, a történelem Circumdederunt-ja, mintha egész Óróma egyetlen zengő Memnon-oszlop volna, de az évezrek gyászkará mögött és fölött kicseng egyre bízón és biztatón az örök fennmaradás győzedelmes húsvéti dala. „Non praevalébunt – nem vesznek erőt rajta”.

Ez a bizodalom szól felénk a martírsírokból, a katakombákból, a Vatikán foglyának termeiből, a Kolosszeum földalatti üregeiből, a Szent Ignácok szobáiból, a Neri Fülöpök oratóriumaiból, Gonzága Alajosok gyermekét ártatlanságából, Bellarminok, Palmierik, Kircherek, Secchik tudományos erőfeszítéseiből. Itt minden az időfelettség, az örökkévalóság végtelen méreteihez van szabva s csak ezekből érthető. Ez e csodálatos város „lelke”.

A „lélek” megtalált; boldog kábulatba ejtett, reszkető letérdelésre kényszerített. Engem is, mint előttem már annyi sokat, századokat, nemzeteket, világreszketet!

Római november

Emberek, ide kell jönni, ezt nem lehet megnézetlenül hagyni – ilyet nem lát az ember másutt a föld kerekén sehol! Úgy látszik, nekem is bele kell esnem a sokak hibájába, akik úgy érzik, ha Olaszországot látták, hogy ők fedezték fel Itáliát. És ontják az itáliai útleírásokat, mintha nem volna még elég. Én már megértem őket: aki ilyesmit lát, az ha emberszerető ember, nem tud belenyugodni, hogy csak egy is legyen barátai között, aki ezt a csuda-tengert meg ne lássa; és éppen azért ír-ír, mert úgy hiszi mindegyik, hogy úgy egyre sem hatott még, úgy egyik sem látta meg, mint ő.

Beállok hát a sorba naivul én is és erősen hiszem, hogy úgy nem látta Róma s Itália egynémely pontját senki még, mint én. S hogy ne kelljen levelekben megírnom mindenkinek, akit szeretek, megírom így nyomtatásban: emberek, ne haljatok meg, mielőtt láttátok Rómát. Rómát és Tivolit és valószínűleg még egypár pontját ennek a csudaverte Taljánországnak.

Azért mondom, hogy csudaverte, mert egyetlen nagy talány lebeg efölött a sok nagyszerűség fölött. Hogyan lehet, hogy Itália – Olaszországban van? Hogyan lehet Taljánia és Itália – egy? Hogyan lehet ez a kissé gyerekes, kissé jellemtelen, kissé hanyag és nem is kissé piszkos náció a világ legnagyobb művésze s az Ég legpazarabb kegyeinek kényeztetett gyermeke? Ha csak úgy nem, ahogy Simor bíboros mondogatta: hogy az Úr mindkét testamentumba a leghitványabb népet emelte magasba, valószínűleg annak oktató jeléül, hogy Ő az, s nem ők, aki nagy bennük.

Van más magyarázat is; igaz, hogy az előbbivel rokon: Olaszországban rendszerint voltaképp nem az olasz a nagyszerű, hanem az Egyház. Ami itt szép, az vagy az Egyház alkotása, vagy az Egyház érdeme, hogy fennmaradt. Itália legtöbb szépsége – az antik romok és szobrok kivételével – mintha a Szentlélek játéka volna a föld kincseivel; iszonyúan nagy és bővelően gyönyörű, földöntúli káprázata márványon, versen, mozaikon, néplelken, várépítésen. De hagyjuk ezt, mert erre azt mondják sokan: elfogultság. Mert aki szép tájat dicsér, nem elfogult; aki szobrot, drámát, hőstettet bámul, nem éri ez a vád; csak egy szépség van, amit dicsérni „elfogultság”: az Egyházé. A propaganda, a sajtó, az eretnokség beleette magát a lelkekbe; az Egyháznak még azt sem bocsátják meg, hogy szép. És hogy széppé teszi még a sivár tájat és az – olasz lelket is.

Ez a föld más, mint Angolország vagy Ausztria vagy Amerika vagy Magyarország. Meglehet, meg is van mindenkinek a maga varázsa, de úgy szíven nem kap egy sem, mint Olaszország (ó, hogy más szót nem írhatok helyette!) Azt mondanám: olyan, mint mikor az ember álmodik, valami nagyon szépet s közben álmában kérdezgeti magában: de vajon nem álm-e az egész? Csakhogy itt ébren kérdezi az ember ugyanezt. Mi ez a varázs, ami belém markol, zúgó patakokba önti át keblemben az érzést, ami itt mint valami titokzatos, édes, sejtelmes grandiozitás fog körül és amiről – nem tudom, mi az? Róma fojtogató lelkét nagylassan s nagynehezen csak megelemeztem, de ha a részleteket kérdem, Tivoliét vagy a Campo Veranoét, előre tudom, hogy kár is kérdezni. Köveknek, ég színének, századok patinájának varázsát nem lehet egy sikra vetíteni, mint valami bonyolult gúla szerkezetét az ábrázoló geometriában.

Kétszer mentem autón végig rajta: nappal és este, Tivolin, a régi Tiburon. Egy külön világ: hegyoldalhoz csapott sásfészek, itt felejtett középkori maradvány, ahol ólomszürkék már a városfalak, sőt szinte feketék, a kortól. Apró kapuk eresztik rajta be és ki az idegent, aki egyszer-egyszer ezekhez a Robinzonokhoz eljön. Kapuk a város vastag falai, amelynek még tán ma is jelentőséget tulajdonítanak, mint azokban a régi viharos időkben, mikor ezek a vén falak még védelmet jelentettek s egy külön kis országot rejtettek magukban. Lehet, hogy

éjjelenként még mindig bezárják a kapukat kürtfújás után, nehogy tolvaj jöjjön s ellopja a liliputi várost; gót, normann vagy szaracén betörő, vagy éppen pún, vagy gall.

Vasárnap van, hullámszik a kis város népe az egyetlen főutcán, amely oly szűk, hogy két szekér nehezen férne el benne egymás mellett. Kanyarog az utca; így kellett ezt építeni s ezért kanyargósak a középkori városok utcái mind: ha bejut is már az ellenség, messze ne lőhessen a nyilával vagy háromlábra támasztott landsknecht-puskájával; a város védekezhessék még akkor is, utcáról-utcarra, toronyról-toronyra. Szinte kegyetlenség autóval menni bele ezekbe a néppel csordultig tele utcákba. Itt ödög, korzózik, élvezi a vasárnap délutánt mind a hat- vagy nyolcezer ember, aki ebben a varázsfészekben tölti mulandósága rövid esztendeit. Szűk, fedéltelen csapszékekben, melyeknek egy-egy oszlopa még Horácius vagy Quintilius Varus nyaralójából vagy a mesébe illő Hadrián-villa romjaiból kerülhetett ide, iszogatják az albán hegyek levét düledthasú vastag emberek, Piáve „hősei”-éppen a piávei „győzelem” napja van, s ezek persze azt hiszik, szegények, hogy ők vertek meg minket Piávénál, nem a Vorwärts, meg az Arbeiterzeitung, meg Az Est... A girbe-görbe, rossz kövezetű utcán legények csapják félre kalapjukat s nézik a párosával, hármásával fel-alá pávázó vincellér- és iparoslányokat. Érdekes és az alapján romlatlan, primitív, keresztény erkölcsök jele, hogy legények-lányok sohasem elegendnek egybe a korzón, hanem mindegyik csoport magában ögyeleg vagy sétál; nálunk is látni néha ilyent romlatlan vidéki városok vasárnapdélutáni korzóján. Oly érdekes szép: ezek is élnek, ez a külön kis világ, ez is tele van a maga kicsiny tragédiáival, álmaival, szerelmeivel, könnyeivel. Itt is születnek emberek és halnak, s ami közben van, azt a pár évtizedet oly roppant fontosnak, egyedülvalónak, világközepének érzik! Pedig hogyan megvolna a világ, ha ez a domboldali fészek akár elsüllyedne is valahol az óceán közepében írmagostul! Mily kicsiny az ember s mily nagynak képzelet magát!

Intelligencia is van közte, s a hegyi viseletek közt feltarkálnak a modern városi ruhák. A divat megtalálja útját ide is, ebbe a szabinhegyi hangyabolyba s oly különösen fest a mode parisienne ebben a dohosfalú, piciny, ittmaradt középkorban, mint akár a Forum Romanumon a villanylámpa vagy az autótülkölés. (Igaz, hogy az olasz divat nem is említhető egy napon a pesti divattal, mert mindenütt, Rómában is, lényegesen tisztességesebb, mint a budapesti. Hiába, itt kétezeréves katolicizmus szikkadt bele a lelkekbe s felfogásokba, s a másik ok: itt nincs zsidó, vagy alig mutatóba valami, s azért a levegő is mindenképpen tisztább, nemesebb, komolyabb. Amint Rómának nincsenek füstölő gyárkérményei s az embernek keze, szeme nem kormosodik be, mint odahaza, úgy a mi szerencsétlen pesti aszfaltunk hedonista-galicianus nyújtózkodásait és szemérmertlenségeit sem túrné meg az itteni zsidómentes ízlés.)

Másodszor már villanyfény mellett láttam a városkát: még voltak az utcán is sokan, de sok már elvonult az ódon, sokszögletű házakba. Az ablakokból, melyek közt ritkán van kettő egészen egyforma és egysorban, barnavörös és sárga függönyök mögül suttogott az élet: családok intimitása, gond és remény, számítás és ábránd. Itt két csacska lányka hajol ki az ablakon, virág a kövek közt, valami furcsaságon nevet, amit éppen átkiálthatott nekik a szembenlevő házból az a fiú, bizonyos az unokabátyjuk. Még azt is különösnek találom, hogy itt az emberek nevetnek – hiszen igaz is: a legnagyobb talányok egyike, amit sohasem fogok tudni magamnak megmagyarázni: hogyan van, hogy az ember nevetni tud, és mer és szeret? Nevetnek, gondolom, mintha nem tudnák, hol vannak s kik ők; nevetnek két lépésnyire a nagy romoktól, amelyekből sok-sok letűnt nemzedék hazajáró lelke sírja a mulandóság rettenetes krédóját; nevetnek, mint akik nem is veszik észre, hogy Horácius óta itt minden lombfűzér és virágkoszorú letarlott s az emberbimbók éppúgy elszáradnak, mint akár a fakó, síri falak itt... nevetnek, talán azon a csacskaságon, hogy még nevetni is tudnak... Nevesetek, gyermeklelkek, míg egyet szökik a percmutató az ódon katedrális tornyán, míg egyet loccsan ismét a tó s két újabb hullám közt végleg elsimul újra s elomlik az a kis hullámhegy, mely titeket, kis vízcseppek a hullámrengetegben, az életbe emelt...

Nem tehetek róla, ezeken az ó- és középkori romokon mindig újra megragad a nagy sors, a mulandóság komor rettenete. A legigazabb valami minden levők között: a születő léten máris keresztülsötéltő nemlét, a halál. Hogy erre az emberek nem gondolnak! Hogy ők, kik úgy félnek a halottaktól, nem rettennek meg a mai naptól is, amely holnap ilyenkor már halott lesz; messze hátul a múltban, a sírban, a semmiségben! Hogy oly komolyan veszkődnek kicsiny gondjaikkal, s annyira örülnek kis ünnepeik villanykörtéinek, kis muzsikáik dsinnadrattáinak, mintha nem volna minden pillanat: halál, minden születés: temetés! Ókori s középkori romok sohasem szólnak oly kegyetlen iróniával a lelkemhez, mint mikor lenge, friss virágok enyelegnek rajtuk, mikor majálist ül fölöttük a véletlenül épp ma élő emberkék magukfelede nyüzsögése. Sírok felett mulatni – oly különös dolog, s úgy képzelem, ahol minden kő letűnt évezredekről beszél, elnémult báli muzsikákról, elfonnyadt menyasszonyi koszorúkról, tolongó, egymást felváltó emberáradatokról, amelyek aztán mind ide torkolltak be, a holtak szigetébe, a temetői ciprusok alá: ott már csak érezhetné az élet kicsinységét az ember! És érezhetné az örökkévalóság szelét, az óceán: a halhatatlanság komoly közelségét. És mégsem: az ember oly irracionális lény, hogy temetői kövek közt is kacér dévajkodást szeret, a pillanatnak él s megkövezi, aki neki mulandóságról prédikál. Hogyan mér végig egyike-másika, ha a római papok komoly, lengő palástjában megyek el mellette: – minek vannak a világon ezek a hiábavaló lények, a halandóság sötét prófétái, mikor én élek és sohasem halok meg? A föld ugyan úgy tele van errefelé halottakkal, hogy szinte kicsordulnak belőle s tán még a pohár vízben is, amelyet itt megiszol, emberszívek porát nyeled magadba; de azért az örökemberi hit az, hogy csak a „többiek” hálnak meg, te nem; az mind csak másoknak szól, amit a temetők s a romok beszélnek; szegény szamarak, úgy kell nekik, minek haltak meg, hogyan lehet valaki ilyen bolond: te nem fogsz meghalni, te erre ne gondolj, te csak élj és szerezd a pénzt és szódd álmaid szőnyegét és igyad Falemus borát...

A romok, az ókori villák tört oszlopai hiába merednek az égbe. Lepke száll rájuk s gondtalanul szedegeti a virágok mézét. S a hatalmas vízesés a város falai alatt, az Anio százméter mélybe zúgó esése, hiába zokogja fülébe az ittmaradt középkor lakóinak a lezuhanás és elmúlás elégiáit: a lánykák csak lánykák maradnak s a fiúk csak fiúk s az emberek csak emberek. Hajrá! sohasem halunk meg! ...

Különös, kedves, közvetlen és következtelen nép ez az olasz. Meg lehet szeretni minden kis gyerekessége, haszontalansága mellett. Soha ilyen ellentétek: ezek a gyermekek, ezek a lazzarónik adták a világnak a legtöbb művészt, a legtöbb költőt, sőt a legtöbb tudóst is. Sőt-sőt a legtöbb szentet is. Különös következtelenség! a legnagyobb könnyűvérűség mellett a legtöbb mélység!

A legnagyobb pizsokban néha a legművészibb ízlés és előkelőség! A legszilajabb életkedv mellett a legnagyobb kegyelet a múlt s a – halottak iránt.

Megragadó látványt nyújt, mikor az ember a szabin hegyek felől Róma felé ereszkedik a lejtős úton, s alatta felvillan a római temető, a Campo Verano az esti homályban. Egy fényben úszó város. Kérdezem: mi az a sok-sok ezer lámpa, mint valami agyonvilágított külváros? Ezt felelik: a Campo Santo, a temető. Rómában a temető egész esztendőn át esténként ki van világítva. A legkisebb síron is egész este, tán éjjel is, ég a villany-lámpa. Külön vállalat gondolja, 100 líra egy-egy sír kivilágítása egy egész évre. A halottak itt soha sincsenek sötétben. A kegyelet világot gyújt köréjük. A Giuliók és Giuliették ne legyenek szegények sötétben azon a szomorú helyen. Messziről csakugyan olyan a temető így este, mint egy élő város. Hiszen igazuk is van a rómaiaknak: azok, akik idekünn vannak, jobban és inkább és igazabban élnek, mint mi, akik még csak készülünk az igazi életre.

Külön tanulmányt érdemel ez a holtak városa, a római Campo Verano. Sehol annyi kegyeletet az elköltözöttek iránt s annyi műízlést a sírok körül nem láttam, mint mikor egy novemberi délután a római temetőt megtekintettem. Van ugyan modern ízléstelenség itt is; de ahogy az egész fel van építve s elrendezve, megkapóan szép. A hosszú, sötét cédrussorok

valóságos Böcklin-hangulatot teremtenek benne, csak itt-ott enyhíti komor egyformaságukat egy-egy világítóbb, méltóságteljes pinia. Jobbra és balra, mint valami olasz városban, dombok emelkednek magában a temetőben, melyeknek tetejéről magasan intenek le az odaépített emlékművek és sírkápolnák. Lépcsőkön, hegyi serpentineken vezet fel hozzájuk az út, melynek korlátfalai szintén elevenek: sírokkal vannak tele. Fent egymás mellett egész sor kápolna, igazi kis templomok állnak. Mindegyikre fel van írva: ez ezé, az azé a vallásos társulaté, amelynek tagjai azután együtt nyugsznak a kápolna falaiban s a kápolna alatt az oltár körül. Boldog, megnyugtató tudat: odatemetetni egy szent társulat kápolnájába, az oltár köré, amelyen sűrűn mondják évközben is a miséket az itt pihenőkért. Egyik ilyen kápolnába, a Jézus Véréől nevezett társulatéba be is mentem. Különös látvány! Rendes templomszerű épület, elől az oltár, köröskörül folyosó, a templom közepe azonban egy díszes korláttal körülvett négyszögletes mélység. Ott lenn, hatméter mélyen van a kápolna voltaképpeni hajója. Csupa sír és koszorú és gyertyák. A mélyítés oldalfalain is csupa szabályos, egyforma márványlap, nevekkel és koszorúkkal: ezek is sírok. Aki a korláthoz lép s a mélybe letekint, mintha óriási, nyitott sírba nézne le. A koszorúk és gyertyák között odalenn itt is, ott is egy-egy gyászruhás fiatal özvegy, egy-egy imádkozó árva, vagy jóbarát. Csend és megilletődés és – az oltárra tekintve – megnyugvás száll itt a lélekre. A kápolna állandóan félhomályban van, csak felülről szakad bele halvány, vöröses világítás. A kápolna tetején ugyanis a világító ablak vérvörös s a Szent Vér színébe öltözteti a nyugovóhelyeket s a fölöttük gyászolókat. Jó lehet itt pihenni, a mindeneken irgalmazó Megváltó Vére kápolnájában...

Az ősi Krisztus-monogram: az egymásba rajzolt X és P alig hiányzik egyetlen síron az egész temetőben. Csak egy sötét, szomorú helyen nem igen látni: a Columbarió-ban. Az elégetett testek hamutartóin. Nagyon leverő, szomorú hely ez; a halotthamvasztás kegyetlen, természetellenes voltának újabb megerősítője. Ha csak helytakarításról van szó, igaz: itt apró helyen férnek el a holttestek; mindössze egy-egy 50 cm mélységű kockaalakú lyuk a férőhelyük. Úgy állnak itt egymás mellett, fölött, alatt a hamuedények, mint valami befőttes üvegek, vagy mint a méhkasok egy méhesházban. Hosszú, alacsony, sötét folyosón jobbra-balra. Az Egyház és a kegyelet törvényeinek megvetői temetkeznek így és ide. A kereszt, a Krisztus-monogram, a feltámadás jele ezeken a szomorú, sírlyukakon ismeretlen fogalom. Egyik-másik halottnak az arcképe is ott van a négyszögletes kockalapon; többnyire békétlen arcok, világtalan szemek, melyekből nem beszél a halhatatlanság hite, a viszontlátásban bízó keresztény reménységnek sugara. Azt hiszem, a halotthamvasztás sohasem fogja meghódítani a világot; akkor sem tudná, ha az Egyház nem tiltaná. Túlkegyetlen és túliszonyatos. Ebbe a hideg, kietlen folyosóba is mintha hiába várnák az újabb jövevényeket. A lyukak nem igen akarnak megtelni. Lehet az Egyház ellen dörögni, de az antikatólikus fanatizmus vívmányai túlborzasztóak és természetellenesek ahhoz, hogy igazán hódítani tudjanak. A temetőben mégis csak az Egyháznak van igaza!

Vagy talán mégsem?

A római Campo Verano egyik legszebb emlékműve az a szobormű, amelyet IX. Pius emelt a pápaság szabadságának védelmében elesett zuávok emlékére. Gyönyörű és jellegzetes ábrázolás: egy imádkozó vasas lovag térdelve emeli fel kardját; fölötte Szent Péter lebeg a kulcsokkal s gyengéden megáldja bátor harcosát. Az oszlopon köröskörül az elesett hithősök, nagyrészt svájciak, neve, rangja, hazája, kora van bevésve. Garibaldiék és Náthánék nem merték az emléket kidönteni, de azt sem bírták elviselni, hogy a római temető e legszebb emléke ellenmondás nélkül hirdesse a pápaság hőseinek vértanúságát. Mit tettek tehát? Magára az emlékműre alul hozzábiggyesztettek egy márványlapra vésett gyalázkodást. Az áll rajta, hogy az „olasz nemzet” a „teokratikus kormányzat” által „idegen bérenceinek” (mercenari stranieri) emelt emléket kegyesen meghagyta helyén, de közmegvetésnek teszi ki. Az olasz nemzet ugyan sohasem volt azonos sem a Piemontiakkal, sem Garibaldi forradalmárjaival, s a katolikus svájciak a pápai Rómában éppúgy nem voltak idegenek, mint

bárki más; hiszen Rómának éppen az adja meg mai napig igazi varázsát, hogy ez egy népek városa s a világ középpontja; de az elfogultságnak s gyűlölködésnek nehéz ilyesmit megmagyarázni. Neki a pápai állam megdöntése éppúgy elsőrendű célja volt, mint az „olasz” egység megteremtése. Olasz egység! Nincs a világon néprajzilag kevertebb eredetű ország, mint ez, s az egy, ami összetartotta, aminek révén a modern nemzetiségi eszme alapján egynek lehetett kikiáltani: a nyelve, szintén nem volt egységes. A turini tartomány népnyelve például sokkal közelebb állt a franciához, mint pl. a nápolyihoz vagy szicíliaihoz; voltaképpen olasz egységről tehát még nyelvi szempontból is csak nagyon mérsékelten lehetett szó. Bármint áll a dolog, a temetőbe is behurcolt politika nagyon undorítóan hat s a pápaság védelmében elesett svájci hősöknek ott Szent Péter áldó keze alatt csak növekszik a dicsőségük azzal, hogy a szektáriusok még a saját síremlékükön is bérenceknek csúfolják őket.

De az egyházellenes elfogultságnak magának is meg kellett érnie, hogy saját alkotásai visszakéredzkednek az Egyházhhoz. Ma sem némul el a szóbeszéd, hogy Umberto, a mai olasz király atyja, titkon kibékült az Egyházzal, a jubileumra meggyónt, megáldozott, sőt a római kérdés lojális rendezését is megígérte a pápának – állítólag éppen ez esemény után öt nappal esett a titkos merényletnek áldozatául. A fascista vezér pedig, aki szocialistaságon kezdte s ma a legszélsőbb nemzeti alapon áll, pusztán állambölcselességi szempontból is mindent elkövet, hogy a vallásellenes liberális éra pusztításait sorba mind hatálytalanítsa. A forradalom gyermeke maga küzd legerélyesebben a forradalom ellen; a kötelező vallásoktatást (egyelőre csak a népiskolákban) ismét helyreállította; az Egyházzal szemben a legudvariasabb gesztusokat keresi s a 70-ben elfoglalt egyházi épületeket is kezdi visszaadni jogos birtokosainak; a vörös terrort pedig úgy lehengette, hogy arról koldul a szocialista sajtó Európaszerte. Így forog a történelem kereke. Ma véres vihar, holnap megint napsütés; ma tél, holnap tavasz; s a folytonos forgandóságban egy marad csak meg mindig újan s mindig eleven erőben: az örök életet hirdető Krisztus s az ő menyasszonya, a pápaság...

Séta a földalatti Rómában

Rómában ezidén két egész hétig tél volt. Tél a mi értelmünkben. Kétszer némi hó is esett s a fűtetlen szobában a télikabát is rákiváncozott az emberre. A talján ugyan három hónapos télről beszél, de amit ő télnek nevez, azt nálunk legfölbjebb hűvös ősznek, vagy tavasznak neveznök.

Mikor megenyhült a telünk, a fratelli rossi-k (piros testvérek), ti. a Német-magyar Kollégium pirosruhás növendékei, meghíttak, jöjjenek velük a Kallisztus-katakombákba s misézzem nekik ott, a föld alatt, a régi keresztények temetkezési helyén. Belecsaptam a tenyerükbe: jó. Hajnali félhatkor indultunk el gyalog s dél lett, mire hazaveszkelődtünk. Mire és reggeli után ugyanis egy tudós német trappista páter sétáltatott meg bennünket alaposan a katakombákban s örömmel ragadtuk meg az alkalmat, hogy ilyen szakember magyarázata mellett csodáljuk meg ezt a kimondhatatlanul lélekbemarkoló birodalmat, a holtak és vértanúk csendes nyugvóhelyét, a Róma sotterraneá-t; ahol minden kő és minden porszem prédikál: vérről, könnyről, halálról, életről, hősiességről s mindeneket túlragyogó eleven hitről. A mi hitünkről. A mienkről és az őskeresztényekéről, mert hisz a kettő, hála Istennek, közös.

Már a kigyaloglás is olyan stílszerű volt! Nem megy még ily korán jármű s hadd is legyen a kísértésnek zarándoklás jellege. Hosszú sorban, csendben, meditálva haladtunk az alvó Róma utcáin végig, a modern városon át, a régi, ma már többnyire rom-város felé. Romok, közel kétezeréves falak verték vissza lépteink zaját. A Kolosszeum a csillagos félhomályban kísértetiesen világított le ránk s a szokottnál is nagyobb, félelmesebbnek látszott. Üres, háromemeletes boltívei mint egy óriás csontváz sötét szemüregei meredtek ránk... Így kanyarodtunk rá a ma már lakatlan, egykor kislakásokkal tele déli városrészen át, a falakon túl, a Via Appia Antica rosszkövezetű, ebben is őskorokra emlékeztető országútjára. Százados, évezredes, omló falak közt suhantunk végig, akár a keresztények egykor: akik szintén így szöktek ki éjjelente, falak s oszlopok közt bujkálva, oda, ahová mi megyünk most: a katakombákba. Akkor is így aludt még Róma s az éjjeli örök gyanakodva bámulhatták az erről is arról is elősuhanó, kifelé iparkodó árnyakat, amint innen is, onnan is felbukkantak s megint eltűnedezték a Via Appia déli irányában.

Pompásan, mint csak Itália azúr boltívén lehet, ragyogtak a csillagok. Ugyanígy ragyogtak a mi hitbeli őseink útjára. Azok is így emelheték fel hajnali, éjjeli útjaikon szemüket az égre, ahol az úr sötétkékjéből ezek a fehérfényű csillagok szórták útjukra rezgő fénnel a reményt. „Ne féljete, nemcsak a föld van, mi is vagyunk, van egy földöntúli világ!” A mártírok hittek ebben a földöntúli világban, egész életük, haláluk ezen a hiten épült. Ez a hit nem hagy az emberiségnek békét; a leghatalmasabb vonzóerő, amely a lelket a föld fölé emeli. A csillagos égbolt a legcsendesebb s mégis lehangosabb prédikáció! Ha más célja nem volna ennek a tűzgolyó-pataknak odafenn a rengeteg űrben, már azért is volt értelme a megteremtésüknek, hogy az emberférgesek lelkébe odadöbbsse a nagy valót: azt, hogy más is van a világon, mint amit az ember épített: bank és diplomácia, bál és politika, meg egyéb ilyen liliputi-stílusú csecsebecsei az emberiség nagy gyermekszobájának ...

A csillagok! Ki lenne az, természetes ember, akinek e pislogó tűzkolosszusok láttán eszébe nem tolulna a réveteg kérdés: Mi van ezeken a csillagokon túl? Mi van túl rajtuk fizikai értelemben s még inkább: mi van metafizikai értelemben fölöttük?

Mivel mindenütt van csillag az égen, azért van mindenütt istenhit is a földön; és mindig is volt. Ezek a rezgő hajnali fények nem engedik elaludni a magasabb dolgok keresését az emberek szemében. Az érzéki mivoltunk, az istenellenes propaganda, a metafizikai homály egyre újra kételyeket ébresztenek bennünk: hátha nincs így, hátha mégis óriási, jámbor

csalódás az Isten – és egy józan és komoly pillantás a csillagokra ismét egyensúlyba zökkenti a gondolkodásunkat. Ő, hiszen kételkedni mindenben lehet, de nincs igazság a földön, ha a két csillagégbolt: ez itt fent a fejünk felett s a gondolkodás törvényeinek világító meteorjai bennünk – merő csalódások!

Eszembe jutott egy egykori diáktársam, aki rossz fiú volt és nem szeretett vallásos dolgokra gondolni. Egy este a csillagokról beszélgettünk nyári csillagbölt alatt – s a fiú egyszer csak kért, hogy ne beszéljünk a csillagokról, mert ő akkor fél...

Félni a csillagoktól! Különös ugye? Más meg örül nekik s a hit és tiszta lelkiismeret hangján azt dalolja róluk:

Ahol az a csillag ragyog
Én is odavaló vagyok!

A vértanú-keresztények lelkében is ez a hit dalolt s oly erős-hangosan, hogy kételkedés nélkül hajtották fejüket hóhérbárd alá, ingadozás nélkül léptek a máglya tüzeire vagy az Amphitheatrum gereblyézett, sima, sárga porondjára, a tigrisek és leopárdok elé.

Ez a hit, amelynél nagyobb csodát nem látott a világ. A vértanúi készség, mint tömegjelenség! A Szent Kallisztus katakombája, amely csak egyike a Róma körüli nagy kiterjedésű földalatti sírvárosoknak, maga több tízezer vértanú csontjait rejtette magában, félmillió keresztény halott között. Ez nem kombináció, még kevésbé csalás: a vértanúság tényét százak és ezrek állapíthatták meg mindannyiszor, ezek a dolgok világos nappal, közlétványosság formájában folytak le, s csak annak a sírjára került rá boltozatos üreg s a MP (martyr) jelzés, akinek vértanúságát a püspök és a nép kölcsönösen megállapították. Nem lehetett volna hazudni; de kinek is jutott volna eszébe ilyesmi? A halott rokonai, ismerősei bajosan túrtak volna hazugságot azokon a primitív síriratokon, amelyeknek gyermek egyszerűségénél csak a megható hit és szeretet nagyobb, mely belőlük lángol. S gondoltak-e az első századok hívői arra, hogy sírjaik egy része 18–19 század múlva lesznek hitüknek hatalmas bizonyosságai? Bajosan. Nem értek ők rá évezredes jövő elképzeléseivel játszadni; ők, akik azzal ébredtek s azzal feküdtek, vajon holnap melyiküket töreti kerékbe a praetor, melyiküket árulja el egy kém vagy hamis testvér, melyiknek testvérét, feleségét, leányát cipeli a gyalázat helyére s aztán keresztre a pogány kényúr? Reszketés és az önerősítő hit folytonos gyakorlása közt ki gondol arra, mi lesz a sírjával kétezer esztendő múlva? S mi hasznuk is lehetett volna valami elképzelhetetlen jámbor csalásból azoknak, akik életüket dobták oda, mert hitték, amit vallottak? Nem is akadt még eddig tudtommal vakmerő, aki a keresztény vértanúk s a katakombák csodálatos tanúságtételének igaz voltát kétségbe merte vonni. Itt nincs Haeckel és nincs Zola, itt csak szégyenkező hallgatás van legfőleg és tudomásul-nem-vétel.

A katakombákat különben tudvalevőleg később elfelejtették. A lejáratok beomlottak, senki sem tudott többé róluk. Mindössze néhány egészen apró katakombát ismertek, főleg egy-egy látogatottabb bazilika tőszomszédságában a város falain kívül. Csak a 19-ik században fedezte fel a nagy katakombákat ismét a csodás invenciójú archeológus, De Rossi¹, s azóta majd itt, majd ott találunk ismét őskeresztény sírhelyeket a föld alatt. Rengeteg régészeti adat, feliratok, sírmaradványok, eszközök kerülnek így napfényre évről-

¹ Már a 16-ik században felfedezték ugyan az egyik katakombát, mikor 1578-ban a Via Salarián építkezés közben a munkások alatt beszakadt a talaj s őskeresztény sírokkal teli folyosókra bukkantak. Bosio Antalé az érdem, hogy a tudományos katakombakutatást megindította. Újabb lökést a katakombakutatásnak a 19-ik század derekán a jezsuita Marchi adott, de főleg tanítványa, De Rossi János, aki a mai katakombák legnagyobb részét maga derítette fel.

évre s feldolgozásukkal ma külön tudomány foglalkozik, melynek napjainkban Wilpert prelátus egyik legkimagaslóbb hordozója.

E gondolatok közt értünk ki a Via Appián a Szent Kallisztus katakombáihoz. Fölöttük ma trappista kolostor áll tágas kerttel; utóbbiban itt is, ott is egy-egy világítókémény nyúl ki a földalatti birodalomból. S egy aprócska templom. Nevezetesség, mert ez a római világnak valószínűleg első földfeletti keresztény temploma. Kis görög-kereszt az alakja, kerek s boltozatos apszisokkal, melyek bár itt is, ott is kijavítva, nagyjából teljesen a régié. Valószínűleg ez az a hely, ahol II. Sixtus pápa az ifjú ministránsnak, Tarcisiusnak átadta az Oltáriszentséget, hogy egy beteghez vigye; itt a Via Appián, egy kőhajításnyira innen és ezekkel a kövekkel verték agyon a pogányok az ifjú hithóst, amiért nem akarta nekik megmutatni, mit visz a keblében. A kis templom tele van ősi kövekkel; rajtuk felírások, rajzok s ami még beszédesebb, primitív őskeresztény domborművek. Mindegyik egy-egy tanulmány; a trappista páter megáll valamelyikénél s magyaráz félórahosszat. Laikus ember nem hinné, mily aprólékos szorgalommal dolgozik a keresztény régészettudomány. Az egyik domborművűn pl. kis hajóban két evező matróz közt egy férfi áll keresztalakú árbocfához kötve, a vízen néhány ruhátlan nőalak lebegi körül, egyik azonban fel van öltözve, még pedig hosszú, egyszerű köntösben s két ujját kinyújtja. Ki hinné, hogy pontosan meg lehet állapítani, ez a sírdísz mit jelent? Hippolitosnak, az ellenpápának, de később vértanúnak, egyik könyve vet fényt rá: ő beszél arról, hogy a kereszténynek olyannak kell lenni a tévtanítók között, mint Odisszeusz a szirének közt; hogy meg ne ejtsék, benn kell maradnia az Egyház hajójában s oda kell kötöztetnie magát a kereszt árbocához; akkor hiába énekel a szirén s hiába emeli fel ujjait (a szólniakarás ókori jeléül) a filozófusköpenybe öltözött tévedés.

Ez a kicsiny templom a múlt század közepén még nagyrészt a föld alatt állt, eltemetve s omladékkal, törmelékkel telehányva. Senki sem hitte volna, hogy a beomló, szűk boltívek alatt a világ egyik legjelentősebb keresztény régészeti kincse rejlik. A zseniális De Rossi azonban tanulmányai s következtetései útján rájött, hogy ennek kell az ősrégi zarándokkönyvekben emlegetett „Oratorium S. Callisti in Arenariis”-nak lenni s rávette IX. Piust, hogy a szőlőt, melyben a rom állt, vásárolja meg. Így kezdődött meg a keresztény őskor egyik leggazdagabb emlékhalmazának kiásatása. De Rossi fáradozásait a legszebb eredmény koronázta. A felásott törmelékben rengeteg felírást, faragványt s hasonlót találtak s De Rossi rendkívül ügyesen állította össze az összetartozó részeket. A szabaddá tett ősi templom teljesen megfelel a régi feljegyzéseknek. Mellette pedig – s ez volt a legfontosabb felfedezés – megtalálta De Rossi az egyik legszebb s legkiterjedtebb katakombának, a Szent Kalliszténak, lejárátát... Ezt a lépcsőt, amelyen mi megyünk most le a föld méhébe, az ősi keresztények temetkezési s istentiszteleti helyére.

Nem lehet leírni azt az érzést, amely a hívő lelket eltölti, mikor e helyeken jár. Nem gyász helyei ezek, bár jobbra-balra sírok és sírfeliratok merednek az ember felé, hanem a büszke, katolikus öröme. Itt minden kő és minden lépés a mi dogmatikánkat hirdeti, az Egyház szent igazát. A feliratok, a primitív rajzok, a karcolások ... Innen, a katakombák világából, a Szentlélek-kultusz, az Oltáriszentség, a Mária-tisztelet dogmáinak e letagadhatatlan s félremagyarázhatatlan őskori bizonyosságai közül nézve oly ügyefogyott nevetségesnek tűnik föl mindaz, amit a 16-ik század „hitújítói” s mai követői a katolicizmus ellen összehordottak! Ők akartak visszatérni a katolicizmus torzításaitól az ősi keresztény hithez? De az ősi keresztény hit emlékei semmiben sem adnak nekik igazat! Ha Luther Márton járt

volna itt, a „szentségkápolnában” például, nem tudom, mert volna-e oly könnyedén irkálni a mise, a szentek segítségülhívása s hasonlók ellen!²

Egy anglikán hittudósról beszélnek, hogy miután végigjárta a katakombákat s megkérdezték, mit tart a leletekről, azt felelte, hogy úgy látszik, a katolikus babona csakugyan nagyon messze nyúl vissza a múltba. Hát ez ugyan igaz, eltekintve a „babona” szótól. Nagyon régi időkbe nyúl vissza a katolikus „babona”, csakugyan: egészen az apostolok koráig, sőt egészen Krisztusig. Nem a 16-ik század hatfeleséges angol királyáig, sem azokig, akik egy-két romái kardinális életmódján botránkoztak meg, s erre alapították a jogot, hogy Európa egyharmadát a katakombák Egyházának hitétől elszakítsák. De emberi gyengék, méltatlan prelátusok nem jelentik az Egyház hitét...

Leszállunk a lépcsőn ... A lépcső „új”: a IV. századból való; ezt Damasus pápa, a költő, építette kőből a hívek kényelmére; ő, aki a katakombákat – már akkor a kereszténység gyakorlása szabad lévén – a vallásos kegyelet szentélyeivé avatta, miután mint temetkezési vagy bújóhelyekre nem volt rájuk többé szükség. Ugyanő vésette rá klasszikus latin verseit a jelesebb sírokra; így ide, az ún. pápákápolna hátsó falára is, oda, ahol a katakombákba betörő pogányok II. Sixtus pápát 258. augusztus 6-án négy diakónusával együtt megölték s ahol aztán a keresztények Sixtust kedves ministránsával, Tarcisiusszal, egyazon sírba temették. („Ibi S. Tarcisius et S. Zephyrinus in uno tumulo iacent”, mint az ősrégi zarándokkönyv – egy akkori Baedeker – a „De locis Ss. Martyrum” mondja.)

Ez előtt a sírúreg előtt ma is áll az oltár helyét jelző durva köemelkedés. Erre állítják fel ma a szűk kis faoltárt, amelyen misézünk. Gyengén lobogó kis viaszgyertyák között itt öltöm magamra a szent öltönyöket, a római egyház őseredetű miseruháját... Ugyanitt öltöztek, vetkőztek három évszázadon át a miséző vértanúpápák ... Tizenhárom, vagy tizennégy közülük volt itt eltemetve; sírfelirata vagy ötnék itt van még; testüket az üldözés megszűntével a tiszteletükre emelt templomokba vitte át az akkor már diadalmas kereszténység ... Tompán veri vissza a homokkő-fal a miséző pap szavát, a Germanicusok miseénekét. Az ének elvész az úttalan folyosókon. Így hangzottak itt egykor pápák és diakónusok igehirdetései, az ősi liturgia zsolozsmája, éneke. A korban, amikor a föld színén tilos és veszedelmes volt a keresztény hit hangos megvallása ...

A katakombák nem voltak állandóan istentiszteleti helyiségek s téves az a nézet, hogy 300 éven át a kultusz csak itt folyt volna le.

Az üldözés többnyire lökésszerűen jött, mint a földrengés; hol kiújult, hol elcsitult s a vérengzések éveit hosszabb-rövidebb olyan időszakok váltották fel, amelyekben aránylag meglehetősen békét élveztek a keresztények. Ilyenkor egy-egy keresztény hívő házában folyt az istentisztelet s tudjuk, hogy már Szent Péter egy szenátornak, Pudensnek házában hirdette az ígét. A katakombák elsősorban csak temetkezési helyek voltak.

Valahányszor azután az üldözés hevesebb mértékben kitört, az istentiszteletek helyét is a földalatti rejtekekbe tették át. A sírral szemben a pogány rómaiak is nagy kegyelettel viseltettek; néhány elvetemült üldözőtől, pl. Valentinián császártól és Diokleciántól eltekintve, bármily vallásnak a temetkezőhelyeit tiszteletben tartották, ide nem igen terjesztették ki az üldözést s a sírásók (fossore) külön kiváltságoknak örvendtek. Halottaikat látogatni a keresztényeknek is szabad volt; persze ezt a szabadságot nem mindig respektálták a pogányok. Ezért is ásták a keresztények a temetkezési helyeiket a föld alá, míg a pogányok az országutak mentén a felszínen temetkeztek. A város területén, az Aurelius-császár által emelt (ma is meglevő) városfalakon belül, senkinek sem volt szabad temetkezni: még az elégetett (pogány) holttestek hamvvedreit sem túrték meg a városban. Külön temető sem volt,

² Itt van pl. az egyik sírfelírás: IANVARIA BENE REFRIGERE ET ROGA PRO NOBIS: Januária, nyugodj békében és imádkozzál értünk! (*Marucchi: Eléments d'archéologie chrétienne, Notions générales, 344.*)

hanem a város falain kívül az összes utak jobbra-balra sírokkal voltak szegélyezve vagy 3 kilométer távolságig.

A keresztények is temetkeztek néha így vegyest a pogányokkal, de mindjárt kezdetben kialakult a szokás, hogy főleg a vértanúkat földalatti folyosókban temették el. Erre részben Szent Pál intelme vezethette őket, hogy a pogányoktól különödjenek el, részben az Üdvözítő sírjának példája. A legújabban felfedezett Hermes-katakombák, melyeknek leletei dogmatikai s egyháztörténeti szempontból rendkívül jelentősek, mert az alatt a ház alatt voltak, amelyben Szent Péter lakott s a csak néhány éve fellelt feliratok kétségtelen tanúsága szerint maga Szent Péter is e katakombákban misézett és prédikált – szintén az első század derekára nyúlnak vissza.

De a Kallisztus-katakomba, ahol én most állok, sem lehet sokkal újabb eredetű; kezdetét szintén az első századba helyezik vissza, bár későbbi neve – Szent Kalliszt pápáról – csak a III-ik század elején jutott forgalomba. Ez a földterület ti. a Gens Caeciliá-é, a Caecilius-családé volt, s mikor Mark Aurél császár idején (170 körül) e család legnemesebb sarja, Szent Cecília szűz, vértanúságot szenvedett, s ide temették két lépésnyire tőlem, a Cecília-kápolnába, úgy látszik, a család az egész területet, mely akkor már nyilván régi temetkezőhely volt, az Egyháznak adományozta.³ Szent Zefirin pápa (202–218) diakónusát, Szent Kallisztust bízta meg a katakomba gondozásával s innen a katakomba ezutáni elnevezése. Kallisztus maga is pápa lett s vértanúságot szenvedett, de ő maga nincs itt eltemetve; egy trasteveri kereszténymészárlás alkalmával lett vértanú s ott is temették el a közelben, a Calepodius-katakombában. Zefirin volt az első pápa, akit ide temettek, az ún. pápa-kápolnába; azelőtt a pápákat a Vatikánon helyezték nyugalomra „Szent Péter mellé”, akinek utódai voltak. Zefirinnek semmi emléke nem maradt itt. Amint hogy általában a 19. században felfedezett katakombák szinte csak vázai a régieknek, annyira kiürítették őket részben maguk a keresztények, mikor a szent csontokat tömegesen vitték át méltóbb helyekre, a templomokba, részben a betörő barbárok: gótok, longobárdok s mások, akik még a márványt és a meghagyott szereket (lámpákat, bútorokat) is elhordták innen.

Meglepő, hogy a latin és görög nevek vegyest vannak hol latin betűkkel írva, hol göröggel. Tudvalevő, hogy miután Rómába rengeteg kisázsiai rabszolgát hoztak, a görög nyelv lassan általános nyelve lett a római rabszolgáknak és a köznépek. Rómában ebben az időben nem a latin volt a köznyelv, hanem a görög. Az apostolok is görögül prédikáltak; így a görög az őskeresztény liturgiában s a katakombák felírásaiban is nagy szerepet játszik. A görög felírások mellett azonban ott van békés együttesben a latin is, mint Damasus pápa felírásaiban mindjárt itt a pápa-kápolnában is, amint csengő hexameterekben leírja, kik pihennek itt s a végén szerényen hozzáteszi:

HIC FATEOR DAMASVS VOLVI MEa condere mEMBRA
seD CINERes timVI SANcTOS vexare piORVM.⁴

³ Régebben a temetkezőhelyek (katakombák) egy-egy vagyonosabb keresztény hívő magánterületén fejlődtek, aki a kertjében vagy szántóföldjén megengedte hittestvéreinek eltemetését. Szent Pált pl. egy gazdag keresztény úrnő temette el a saját kertjében, ott, ahol ma a Szent Pál-bazilika áll; holott az apostolt innen félóránnyira fejezték le. Innen is ered, hogy a legtöbb régi katakomba egy-egy előkelő család nevét viseli: Coemeterium Priscillae, Coemeterium Lucinae, Domitillae, Praetextati stb. (A Praetextatus-család rokona volt a Caecilius-családnak; birtokuk is egymás mellett lehetett, mert a két katakomba – a Kalliszt-katakomba Szent Cecília kápolnájával s a Praetextatus-katakomba – egymás közelében fekszik. A Szent Cecília kápolnájában különben szintén van egy Praetextatus-sírirat). A katakombák fejlődésének második stádiuma: mikor azok az Egyház birtokába mentek át s az Egyház gondoskodott fenntartásukról.

⁴ A kisbetűk De Rossi kiegészítései. A két verssor ezt jelenti: „Megvallom, ide szerettem volna temettetni magam, Damasus, is; de a boldogok szent hamvait féltem háborgatni.”

Ez az utóbbi célzás azokra a keresztényekre, akik túlzott kegyeletből annyira versenyeztek azért, hogy öveiket minél közelebb temethessék a vértanúkhöz, hogy ezért néha nagy pénzeket fizettek a fossoroknak. Így nem egy szép sírt és értékes régi festményt vagy feliratot törtek ketté vagy vakartak le félig, a saját halottjuk kedvéért. Az emberek akkor is emberek voltak s elvégre egy kis túlzott jámborság s ennyire szent hiúság csakugyan a legkisebb emberi hibák közé tartoznak.

Az emberek – itt az ötödiktől a kilencedik századig élt keresztényekre gondolok – emberek voltak abban is, hogy szerették egy-egy nevezetes helyen érzelmeiket s neveiket megörökíteni. Akár a mai kirándulók, akik a cseppkőbarlang falába, Rákóczi-tölgyének odvába, várromok épen maradt lapjaira rávésik a nevüket s nem egyszer (nem mindig épületes) érzelmeiket is. Mikor a kereszténység diadalmasan vonult be Róma tereire, a katakombák vallásos keresztények zarándokhelyei lettek, egészen addig, amíg I. Paskál pápa (820 körül) az utolsó vértanúereklyét is el nem hordatta innen, ahol mindenki lopkodhatta. Ettől kezdve mentek a katakombák lassan feledésbe, miután az ereklyék már nem itt, hanem a templomokban voltak s a zarándokok is odavonultak. A régi katakomba-látogató zarándokok messze földről jöttek; az „Itinerarium”-ok (írott úti kalauzok) egy részét pl. Bécsben, Salzburgban stb. találtak meg. Megrendülve imádkoztak a szent helyeken s aztán – ősi emberi ösztön! – belekarcolták gondolataikat a homokos-agyagos falakba. Ezek az ún. *graffiti*-k ma szintén rendkívül fontos régészeti útmutatók, bárha jelentőségük természetesen sokkal kisebb, mint az eredeti sírfeliratoké. Mégis útbaigazítanak legalább arra nézve, mit tudtak az V–IX. század keresztényei e szent emlékekről. Mennél fontosabb, nevezetesebb egy hely, annál sűrűbb a közelében a graffitik tömege; egyes jelentős emlék kiásására pl. éppen a közelükben véletlenül talált graffitik vezettek.

*

Mise után átmentünk a szomszéd kápolnába, mely ma felülről kapja a világosságot: Szent Cecília sírkápolnájába. Az ősegyház története tele van bájjal és nagyszerűséggel, de közte is kevés van oly emberileg megragadó, mint Szent Cecília vértanúságáé. A Tiberisen túl, a róla nevezett ősrégi templom alépítményében ma is megvan még az a lakás, amelyben Cecíliát, az előkelő patricius család sarját, saját fürdőjében akarták megfojtani a pogányok; mikor ez csodálatosképpen nem sikerült, az ifjú szűz hóhérbárd alatt vérezett el, miután vőlegényét Valeriánt s ennek testvérét, Tiburtiust a keresztény hitre megtérítette. Az ősrégi feljegyzéseket s a liturgia által is megőrzött reminiszcentiákat Wiseman bíboros értékesítette halhatatlan Fabiolá-jában. A szűz vértanú testét ide temették. Valószínűleg pompás szarkofág állt itt valamikor, erre vall a nagyterjedelmű falüreg a sír helyén. I. Paskál pápa 821-ben felnyitatta a sírt s a testet szűzi érintetlenségben s épségben találta, pontosan abban a helyzetben, ahogy később Maderna István ismert, bájos márványszobra megörökítette. (Maderna jelen volt 1599-ben a testnek újabb rekognoszkálásán, már a mostani Szent Cecília-templomban.) A földön fekvő s szinte édesen szunnyadó ifjú patriciusnő feje hátra van fordítva, nyakán vágott seb helye, egymásra tett két keze közül egyik három ujjat tart kinyitva, a másik egyet s a többi ujj be van hajtvva; mintha a vértanúszűz még halálában is a Háromszemélyű Egyisten hite mellett akarna tanúságot tenni. A szobor oly leheletszerűen könnyű, oly földöntúlian szép halottat varázsol elénk, amelynél lehetetlen a vallásos szépnak, a tisztaságnak és hithűségnek csodálatára nem gyűlnünk. Az eredeti Maderna-szobor ott van a trasteveri Szent Cecíliában, a szentnek sírja fölött; ide pedig egy buzgó amerikai katolikus szoborművész, Mac Bride készített Maderna-másolatot egy középkori, primitív szobor helyébe.

Mac Bride egy protestáns nőt vett el, aki azonban a házasság előtt katolikus lett s akit Cecíliának hívtak. Házasságuk első éveiben itt jártak s hallván a trappista fráter

sopánkodását, hogy itt csak ilyen egyszerű Cecília-szobor van, a művész ajánlkozott, hogy lemásolja márványban Maderna szobrát s majd ha vagy ő vagy a felesége meghal, az életben maradt fél ideajándékozta a szobrot a katakombának. „De, tette hozzá nevetve a szobrász, ez soká lesz ám, testvér, mert mi mind a ketten nagyon fiatalok vagyunk.” Egy év múlva meghalt az ifjú asszony s ma ott áll a szobor a sírüregben, mindig friss virággal, koszorúval borítva s alatta a fiatal özvegy művész szerényen meghúzódedikációja: „*In memory of Edith Cecilia Mac Bride*”, s az évszám. – Így vegyül itt össze az ifjú szűz sírhelyének illata egy hú katolikus művészcsalád gyászával és kegyeletével ...

A friss virágok a szűz sírján! ... Eszembe jutott, amit annyiszor prédikáltam otthon, hogy az ember mily rövid életű, mily hamar felejtik el a halála után s mily hamar fonnyad el itt a földön hatalom és erő, szerelem és szépség, virág és koszorú. És itt mégsem! Kinek a sírját virágozzák fel kétszáz évvel a halála után naponta? Itt ezerhét száz év múltán is mindennap friss virágok koszorúzzák az üres sírhelyet! S naponta sokan jönnek, mindenféle nyelven beszélő emberek, mindenféle országból s világrészből valók, urak és hölgyek és parasztok, akik itt letérdelve a szüzet dicsőítik és szívják magukba itt, a fekete, dohos, földalatti üregben az ő keresztény szépségének csodálatos illatát. Ide jöjjetek, szegény félreértői nemetek igazi élethivatásának, hiú leányok, asszonyok; ide jöjjetek, akik illatszerben s bűnben vélitek felfedezni a nő legmagasabb diadalait. Itt nincs kenőcs és balzsam, selyem és arany, itt csak doh van és korom és homokosfalról lecsepegő víz – és mégis, nézzétek, ez a patriciusnő holtában is mennyivel szebb és hódítóbb, mint a ti egész divatbódult, villanyfényes és ó, száz év múltán rég elfeledett ragyogástok! ...

A trappista páter vezet és magyaráz. Fel van oldva rendje szigorú szabálya alól: beszélhet, magyarázhat a látogatóknak. Másról nem beszél, mint az ő csodálatos, földalatti birodalmukról. Apostolkodás ez is, folytonos prédikáció. Nehéz feladat lehet: naponta 40–50 turnusnak magyarázni ugyanazt, akik közt sok csak mindenre kíváncsi turista, sok pedig előítéletek és hamis hiedelmek egész szövedékét hozza magával a szeme körül. A páter csak magyaráz, tényeket szemléltet, nem disputál, nem vitázik. Vitáznak itt a kövek eleget! – A mi jöttünknek (legyen szabad dicsekednem vele) láthatólag örült: végre ismét olyan látogatók, akik megértik itt a látnivalók jelentőségét s legtöbbje már könyvekből régóta ismeri a főbb pontokat. Magyaráz, belemelegszik, felhasználja az alkalmat, hogy a teliből merítsen ... Mi meg annál hálásabbak vagyunk érte!

Igen, itt a kövek vitáznak. Megyünk tovább az alig több mint félméter folyosón, jobbra-balra a lábunktól fel egészen a magasig csupa „loculus”, csupa sírüreg. Így megy ez itt végig, messze-messze; csak a Kallisztus-katakombát vagy 15 „régiora”, vidékre osztják. A folyosókon vezető nélkül menni veszélyes; aki eltéved, nagyon nehezen, vagy sehogysem talál ki. Közben elágazások jobbra-balra, lépcsők fel s le. Mert a háromszáz év alatt, míg ez „coemeterium” volt (fekvőhely, utalás a feltámadásra), nagyon sok halott kért itt helyet; azért egyre újabb emeletet vágtak lefelé a mélybe, úgyhogy helyenkint 3–4–5 rétegben futnak egymás alatt a folyosók. A Kallisztus-katakomba összes folyosóinak teljes hossza kb. 20 kilométer; majd annyi, mint Budapesttől Vác. Az összes Róma-körül katakombák hossza pedig – szinte hihetetlen, de úgy van – kb. 1000 kilométer: amennyi a Duna futása Pozsonytól Orsováig! Csupa folyosó, tele sírokkal...

Néhány lépésnyire a Cecília- és a pápa-kápolnától nagyon szabályos rész következik, az ún. „rectangularis regio”, melyet Zefirin pápa idején ástak, valószínűleg éppen Szent Kallisztus vezetése alatt. Ebbe nyílik az egyik hosszú, egyenes folyosóról öt kis szoba, az ún. „Szentségek kápolnái”, melyek tele vannak az egyes szentségek jelképeivel a legrégebb korból s azért hitvédelmi szempontból végtelenül értékesek. Főleg az első, a második s az ötödik: a keresztség, a bűnbánat és az Oltáriszentség kápolnái.

A jelkép az őskeresztény ábrázolásban tudvalevőleg igen nagy szerepet játszott. Nemcsak mert a zsidó (és pogány) kultusz általában tele volt szimbolikával s ezt a vonást a keresztény

művészet kezdete is átvette, hanem mert a vallási titoktartás (*disciplina arcani*) kötelezettsége s kényszerűsége a jelképezés technikáját is valóságos művészetté fejlesztette. A galamb, mint a feltámadás jele, éppoly sűrű az őskeresztény sírokon, mint a hal (Krisztus, *ichthys*); míg a Krisztusmonogram (X P egymásbafektetve) csak az üldöztetések megszűntével lett divatos, amikor már nem volt ok a titkolódzásra. Tudjuk, hogy még a katekumének (kereszténységre jelentkezők) előtt sem volt szabad a keresztényeknek pl. az Oltáriszentség titkát felfedni.

A jelképek egész sora – de félreérthetetlen vonatkozással a szentségekre – tárul itt elénk. Az első kápolnában: Mózes a sziklából vizet varázsol; azután: egy halász a vízből halat húz ki; azután: egy férfi egy másikat (kisebbet, fiatalabbat) keresztel (Krisztus Urunk kereszteltetése); végül jön az eucharisztikus lakoma: háromlábú asztalon kenyér és hal. Mélységes s mégis könnyen érthető szimbolika! A megkeresztelt részt vehet az eucharisztikus lakomán, ahol a Háromszemélyű Isten asztalán színleg kenyeret s valósággal Halat (Krisztus) kap. Hálnak, kenyérnek jelkép nélkül semmi értelme nem volna itt, a sírok közt, a Krisztus keresztelése s a mózesi csoda ábrázolása mellett. A tetőn: hajó a hullámokon – az Egyház, a keresztség osztója.

A második kápolnában folytatódnak a képek és jelképek. Itt van ismét Mózes, amint vesszőjével a sziklára csap (a bűnös lélekben a kegyelem vizét varázsoló töredelem), Krisztus keresztsége, az inaszakadt gyógyulása (az őskeresztény irodalomban a bűnbocsánat jelképe). Az Oltáriszentség lakomája: emberek ülnek egy asztal körül, az asztalon kenyér és hal ...; majd a dogmatikailag nagyjelentőségű ún. „consecratio”: a háromlábú asztalon kenyér és hal, az asztal egyik oldalán férfialak, aki kiterjeszti jobbját az éték fölé, a másik oldalon egy orante (kitárt karral imádkozó), azaz: a konszekráló pap s az áldozó nép. Roppant jelentőségteljes, hogy a párhuzamos oldalon ennek a képnek megfelelőképpen ott van Ábrahám áldozata, majd Jónás a cethallal (új életrekelés képe) s a szamaritánus asszony (akit Jézus megtérített).

A Jónás-jelkép s az eucharisztikus lakoma képe a többi szobában is ismétlődik. Ezek nyilván előkelő családok temetőhelyeül szánt kis kápolnák voltak, melyeket a szentségek jelképeivel díszítettek ki, mint a keresztény reménység, a feltámadás zálogainak képeivel. Rendkívül érdekes egy T-alakú szigonyra szúrt delfin-hal képe, amelyet a legrégebb jelképes feszületábrázolásnak kell tekintenünk. A T-alakú szigony: a kereszt, a hal: Krisztus, a delfin: a szeretet jelképe.

Így megy ez itt véges-végig; csupa jelkép, csupa beszédes nyoma az ősi hitnek, a mi hitünknek; csupa kódogmatika, csupa megerősítése a ma is fennálló katolikus kultusznak. Köteteket töltenek meg e jelképek s feliratok reprodukciói s egy egész tudomány foglalkozik az egyeztetésükkel ...

De miért folytassam tovább? A csodáknak itt ezrei beszélnek. Egy kőapologetika ez, egy közel kétezeréves hitvédelmi kurzus, amely ellen nincs más védekezés, mint legfőlebb az agyonhallgatás. Egy Harnack is megdöbbenve vallja be, hogy a legújabb katakombai kutatások sokban a katolikusoknak adnak igazat. Valóban: amit mi katolikusok hiszünk, amit papjaink hirdetnek, akár egyetemi katedrákon, akár falusi iskolaszobákban, katedrálisok szószékén vagy afrikai missziókápolnában; amit mi gyakorlunk, amikor gyónunk-áldozunk, gyermekeinket keresztelni visszük, amikor a Szenteket segítségül hívjuk, amikor az Egyháznak engedelmeskedünk: ugyanazt tették, hitték, gyakorolták a mi nagy őseink, vértanú-hittestvéreink az első századtól fogva. Amikor még emberáldozatok gőze szállt fel az Amphitheatrum Flavium homokjáról ... Amikor még csaknem ezer esztendőnek kellett a világtörténelem óráján leperegni, mire a magyarok mai hazájukba jöttek ... A mi hitünk, a mi Egyházunk, a mi családunk, a mi nemességünk valóban nem tegnapi keletű. Nincs dinasztia s nincs főrangú család, melynek ennyi s ily régi őse s hőse volna!

Órák hosszat bolyongtunk odalenn a földalatti Róma borzalmasan főséges s mégis oly szívhezszólóan kedves birodalmában s végre felkerültünk ismét a felszínre. Közel

kétezeréves történelmi múltból a jelenkor lapos, szürke, gyárilag készült civilizációjába. Azalatt régen felkelt a nap s szikráit ott szórta szét a párás délelőtti levegőben. A trappista „vigna” magaslatáról messze el lehetett látni a modern Róma fölött. A nagyváros zaja mint tompa zümmögés nyüzsgött messze alattunk. A halmokon és völgyeken zakatolt a létharc, a hétköznapi, prózai élet, tele a maga komédiáival és tragédiáival, kicsinyességével s mulandóságával. Az embertenger fölött pedig, mint egy óriási védőpajzs és magasabb remények győzelmét hirdető, hatalmas diadalkapu ragyogott, szikrázott, lobogott hamvas-arányló ibolyaszínében a világ legnagyobb építészeti remeke s legbeszédesebb jelképe: a Szent Péter-templom kupolája ...

Magyarok a pápa előtt

Magyarok jártak a múlt hetekben itt; a mi Volga-táji nyelvünknek idegenek előtt oly szokatlan csengése verődött fel az Örök Városnak hol ezen, hol azon a pontján. Földön és föld alatt és magasan a föld fölött, ahol csak jár az idegen, mikor Róma sokvonású arcát tanulmányozza.

Mert föld alatt, földön és föld fölött kell Rómát látni, ha az ember némileg helyes fogalmat akar alkotni az Örök Városról. A földön is tömérdeteket látni belőle, de le kell szállni a katakombák mélyébe s fel kell mászni okvetlenül a Szent Péter-templom kupolájába is; csak akkor tudja az ember áttekinteni, mi Róma. Ahogy az időn túl van, úgy a rendes térbeli méretekkel sem fogható át ez a sokarcú, sokcsodájú város...

Az a kis csoport is – 12-en, 15-en magyarok –, akiknek kalauzolását reám bízta az ügybuzgó „főrendező”, az örökmosolyú P. Buttykay Antal, egyik csodálkozásból a másikba esett, amint öt napon át gyorsított menetben végigszáguldtunk a Város legfőbb nevezetességein. Kicsiny részén a látnivalóknak. Negyedik napon már könyörögtek védenceim, hogy álljunk meg, hagyjuk abba; nemhogy lábbal és tudóvel, de ésszel és lelki befogadóképességgel nem győzi az ember, hogy mindezeket az impressziókat magába raktározza.

Fáradt voltam én is, nem a járástól – a benyomásoktól. Újraélveztem megint mindent, ezúttal nemcsak a magam, hanem a honfitársaim szemével. Én már tudom, mit jelent, mikor az ember először lép a katakombák nyirkos levegőjébe, a hosszú, fekete-sötét folyosókba, ahonnan itt-is ott-is egy-egy közel kétezeréves koponya s III-ik, IV-ik századbéli felírások kísértének ki a sötétből. Én már tudom, mi az, mikor az ember először megy végig a Szent Péter-templomon, vagy tekint szét a kupola alsó, felső és legfelső galériáján. Én már tudom, mi fojtogatja az ember szívét, mikor a Kolosszeum vérporos kövei közt keresi a helyeket, ahol a cézár ült s a Vesta-szüzek, a lovagok és a köznép s ahol sárga vadállatok nyújtózkodtak éhesen a keresztény áldozatok felé. Én már tudom, mily különös érzés az, amikor ókor, középkor s kora-újkor nyújtogatják ki romkarjaikat a múltból, a mindent elnyelő mulandóság sírjából, tanúskodni a mi dogmánk mellett. Én már tudom, mi az, amikor villanyos-csilingelés és lazzarónilárma közül negyedfélezer éves történelem s messzehatásaikban kiszámíthatatlan világgözépponti események emléke döbben lépten-nyomon a szemlélő elé.

Seholsem oly kicsi az egyes ember, mint Rómában és seholsem nyúlik gondolatok, igazságok, hitek nagysága oly kolosszális magasságba az anyag és kultúrája fölé, mint itt. Aki nem érzéketlen, törpe-lélek. azt négy vagy öt napi járkálás után elzsibbasztja, elnyomja, földreteríti a történelmi illetődés súlya, a Meditáció, amely itt hangosan beszél romokból, kövekből, ma is fennálló régmúltból, hogy csak szinte meg nem szólal – akár Michelangelo Mózes a nagy művész képzeletében, mikor elnézte művét hosszasan, úgyhogy szinte elevennek érezte, s végül türelmetlenül vágott kalapácsával a szobor térdére; *Perchè non parli?* „hát miért nem beszélsz?”

Ó – *perchè non parli?* – miért nem beszélsz te is Róma, jobban, még jobban a szívekhez: az összes szívekhez, minden emberéhez, aki itt jár? Hogy lehet, hogy csodáid, prófétaaszavad ereje mindenkit meg nem ihlet; legalább úgy, ahogy az én magyarjaimat megihlette? Elnézem ezeket az üresszemű, értelmetlen bámészokat – angol, amerikai annyi van belőle, hogy Tiberist lehetne dagasztani velük –, akik itt „látván nem látnak, s hallván nem hallanak”. A Szent Péter-templom legfelső kupolakarzatán találkoztam velük, beszéltem is egy párral, akik szegények csak egy lélektelen Baedekerrel a hónuk alatt, kalauzolatlanul és tanulatlanul nézelődtek a mélybe, de azt sem tudták, kinek a sírja felé emelte Hit és Művészet ezt a

kupolát! Magyarokat vezettem, de egyszerre körülvett mindenféle náció: franciák, angolok, németek, dánok s mohón hallották azt a néhány szót, amit kérdéseikre ennek is, annak is, sebtében elmagyaráztam. Ugyanígy volt másnap a Kolosszeumban is, ahol egyszer csak azon vettem észre magam, hogy valósággal prédikálok, németül, franciául, angolul: annyi ember gyűlt körém. Magyarjaim végül türelmetlenül szóltak közbe, hogy – de páter, *magyarul* is beszéljen!... Szegény magyarjaimat majd elfelejtettem, de hát fájt látnom a sokféle népet, akihez ez a roppant kőoltár, ez a travertin-templom nem szól, mert nem értik a nyelvét, nem érzik mögötte a história dübörgését, Róma lelke dobogását, a krisztusi elevenerőt, mely itt a Halász katedrálja körül nyilatkozik meg csodálatos elevenséggel s változatossággal, 2000 éven át...

Sok azért nem érti ezt a hangot, mert valósággal elnyomják előtte a történelem szavát. Hihetetlen, hogy gyűlölet és korlátoltság mire nem képes. Róma s a világ ma is tele van szervezetekkel, amelyek kifejezetten azzal foglalkoznak, hogy a katolicizmus középpontját értelmétől s értékétől megfosszák. Regények és traktátusirodalom, agitáció és pénz, főleg amerikai dollár (azelőtt porosz márka is) bőven ontották és ontják a füstöt a katolikus Róma örökragyogású fényoszlopai köré. Metodista társaságok valósággal behálózzák egész Itáliát s főleg Rómát; férfi- s női ügynökeik házról-házra járnak; templomaink előtt osztogatják óvatos nyelvű, ravasz tendenciájú katolikus ellenes irataikat; felkeresik a szegénynegyedeket s lobogtatják a megszorultak szemébe a százlírásokat: ez a tettek, egy feltétel alatt: hogy a gyermekeiteket protestáns iskolába adjátok, szóval hogy lelket cseréljete bankóért! A római nép mély katolicizmusára vall, hogy a szektáriusok rengeteg erőfeszítéseikkel is csak nevelésesen csekély eredményt érnek, azt is külsőlegest. Egy öreg anyóka mondta egyszer: „Elmegyek én az ő bibliaolvasásukra, ha muszáj, ott télen fűtve van, kapok mindannyiszor egy lírát s amíg az a bibliás ember ott elől hadonász, én a sarokban szép csendesen elmondom a – szent olvasót”. Nem lehet egy csaknem kétezer év óta mélyen katolikus népet csak úgy hirtelenében kiforgatni a hitéből!

De miért is akarják kiforgatni? Hát ez éppen a probléma, amelyet én nem fogok megérteni soha. Hogyan lehet a katolicizmust ép ésszel gyűlölni? Mire jó ez? Mi okolja meg? Tudomány? Ugyan ne gyerekeskedjenek! Az egész mai tudomány és kultúra a katolicizmus, vállain nyugszik. A szociális fejlődés? Azóta van tömegnyomor és milliók azóta süllyedtek modern rabszolgaságba vissza, amióta az Egyházat félretolták a szociális fejlődés irányításától. Szabadság és boldogság? De boldog-e ez az Istentől elfordult, háborús, kufárvilág? És van-e még igazi szabadság, szárnyalás, emelkedés és mélységes lelki béke és boldogság a katolicizmuson kívül?

Ma, ahogy e sorokat írom – nem értekezésként, nem tézisként, nem logikai eszmefüzésként, hanem csak úgy napló- vagy levélszerűen – éppen tele szívtam magam ismét ennek a katolikus boldogságlegegőnek egy úszó darabjával. Májusi ájtatosságon voltam a S. Maria degli Angeli-ben. Nem az a kis oltárragyogás tette, ó nem; sem a zene, a bájos, olaszos Mária-litánia. Hanem a katolicizmusnak az az olajfaillatú levegője, az a leírhatatlanul sejtelmes, etherikus, angyalos atmoszféra, amely a mi kultuszunkból árad, még hozzá *ilyen* helyeken!

Ez a templom, a *Santa Maria degli Angeli*, az „Angyalos Boldogasszony” temploma – fürdő volt valaha. A világ legnagyobb s legfényesebb pogány fürdője. Méghozzá éppen Diokleciáné, akinek nevéhez annyi kegyetlenség, annyi keresztény mártírvér tapad. Mondják, hogy az összefogdosott keresztényekkel mint rabszolgákkal építették a fényezésnek és testkultusznak ezt a borzalmasan nagy csarnokát. A romok közt a köveken, téglákon, számos helyen keresztet s keresztény jelvényeket találtak. Állítólag 40.000 keresztény dolgozott ostorcsapások között éveken át a puhaság és luxus e mesepalotáján, melynek romjai közt ma múzeumok, iskolák, templomok, hivatalok, utcák, terek férnek el. A nagy kerek tér a mai állomás előtt például csak a főmedence helye volt! Tízezrével fürödhetek itt, masszíroztatták

tagjaikat, sportoltak, szórakoztak naphosszat a petyhüdt izmú, tétlen pogányok, a világ epigon urai. Aztán lassan ledőlt, rommá szakadt az óriási épület; csak az maradt meg belőle, amit valamivé átalakítottak s tatarozgattak a középkorban. IV. Pius pápának az a gondolata támadt, hogy az egyik félig beomlott részből templomot kellene csinálni, legalább ez az emléke maradjon meg a 40.000 keresztény hitvalló szenvedésének. Michelangelót bízta meg a pápa a terv kivitelével.

A mester, mint mindenütt, itt is nagyot alkotott egyszerű eszközökkel. Két megmaradt, egymást keresztező roppant csarnokot lapos boltívekkel borított be s megvolt a templom. Különös, négyágú templom, úgyszólván négy rengeteg folyosó keresztalakú egybetorkolása. Michelangelót nem a *l'art pour l'art* dekadens jelszava hevítette, hanem vallásos hite, mely éppoly gigantikus volt, mint művészete. Ő, aki a vatikáni *Pietà*-ban azért alakította a Fájdalmas Szűz arcát oly gyermekszerűvé, hogy – mint mondotta – ezzel is kifejezze Szűz Mária szüzességét: itt a világosság, öröm, a lebegő angyalok Királynéjának szentelte az ófalú templomot s ennek a motívumnak szolgál benne minden. Ez Róma legderűsebb temploma. Igazi Angyal-ház, a legolaszabb Madonna-templom. Nem ez, hanem a S. Maria Maggiore Rómának legnagyobb és legértékesebb Mária-temploma; – csak hogy ez nem „olasz” templom, mert amikor először épült (a IV-ik században!), Róma még latin volt, nem olasz... Ellenben a Degli Angeli-be Michelangelo már belevitte az egész mosolygó, derűsen hívő, Madonna-szerelmes olasz nép hitét, fényét, kacagó bizalmát.

Nem emlékszem hamarosan helyére a világnak (már amennyit láttam belőle, de elég sokat láttam), ahol annyi derű, annyi mosoly, annyi nevető hit és szelíd öröm fogná körül a lelket, mint itt, ebben az angyalképes, angyalszobros Mária-szentélyben.

A májusi ájtatosság pedig teljesen beleillett ebbe a miliőbe: az is csupa derű volt és angyali vidámság. A szónok – nápolyi volt; olasz viszonyok ismerői tudják, ez a szó mit jelent. A logikának azzal a játszi biztosságával, amely az olaszoknak sajátja (s amely miatt Olaszország például sohasem lehetne protestáns!), a kifejezésmódnak az a szinte pajzán elevensége párosult, amelyet a mi józanabb északunkon egyesek botrányosnak tartának. Azt hiszem, ezt a pátert Pesten megkövezték volna a jámbor hívek. Pedig milyen jámborul beszélt! De közben annyit mókázott ott a hevenyészett dobogón, egy eredeti kolosszális Romanelli-festmény alatt, oly plasztikusan figurázta ki a modern divatot, a hitetlenek babonását, hogy nálunk ilyesmit templomban meg nem tűrnének. De olasz otthon van a jó Isten házában s eszerint is viselkedik. Egyik percben nevet, a másikban sír a szónokkal. Imádkozik, közben egy kicsit diskurál, összecsókolja a gyermekét, levelet olvas s azután – megint imádkozik.

Ez az otthonos, derűs szabadosság jellemzi az olasz templomi népéneket is. Ahogy egy leánykongregáció a lorettói litániát énekelte, az egy szerelmes gondolás dalának is elmehetett volna, oly fűrgé volt a ritmusa, pajzán a dallama; de csak a miliőbe érezte magát bele az ember s a dolog már megkap s nemcsak: fel is emel. A mi templomainkba tán nem való, de ebbe, az Angyalos Szűz Mária napos, édes, olasz templomába éppen ez való. Valóságos opera-áriák, a nép ajkán, templomban. De mit akartok? Az operák innen eredtek, az olasz templomi énekekből. Színészíesen beszél-forog a pap? Mit akartok? A mai színészet a délvidéki templomok előadóművészetéből fakadt! Csak tudni kell egy kissé a dolgok összefüggését. Nem az Egyház utánoz: ti utánozzátok őt!

Magyarok a pápánál – ezt írtam írásom fölé. Ne ütközzön meg senki a hosszas bevezetésen: azért írtam le ezt a májusi hangulatot, mert talán legmegfelelőbb kerete ama szép nap emlékének, mikor a magyar ifjúság és tanárai háromszázfőnyi zarándokcsapatát most húsvétkor XI. Pius elé vezethettem.

Nem írom le bővebben az audienciát; különösebb ügyis csak az volt benne, hogy a Szentséges Atya rendkívül kitüntetett minket, amikor nemcsak mindegyikünkhöz hozzálépett s kézcsókra nyújtotta kezét, azt a kezét, melytől 340 millió hívő várja-kéri az áldást, hanem

még azután teljes 18 percig beszélt is hozzánk, oly melegen, oly szívből és szívhezszólóan, hogy keresgettük magunkban ennek a nagy melegségnek okát. És úgy hallottuk, a pápa mostanában mindig ily feltűnő melegséggel fogadja az elnyomott, legyőzött, szenvedő népek zarándokait; a többiekkel sokkal, de sokkal rövidebben végez ... Abban a finoman, férfias-ataiaian rezgő hangban, ahogy e szavakat mondta: „aus dem Uns so teuren Ungarn”, vagy ahogy a meghajlott, de le nem tört keresztéről beszélt Szent István koronáján – valami különös megértés, nemcsak együttérzés, de a mi sorsunk jól-ismerése csengett, mert hiszen a pápaság ugyancsak ismeri az elnyomatás, a hasztalan tiltakozás, a jogtipró erőszak keserűségeit.

Nemrég egy hírneves magyar publicista járt nálam s kérdezte, mit lehetne tenni, hogy a Vatikán Magyarország integritásáért síkra szálljon. Azt szerettem volna felelni neki: és mit tett Magyarország a pápaság integritásáért, amikor nemcsak háromnegyedrészt, hanem szinte egészét rabolták el a több mint ezeréves pápai államnak? És mit tettünk mi érte nagyhatalom-korunkban, mikor szabadkőmíves erőszak, sajtóhadjárat, rágalmak és gúny pergőtüze tette földönfutóvá a mi Szentséges Atyánkat? Mi is gúnyolódtunk a gúnyolókkal és süketül hagytuk fülünk mellől a pápa panaszos szavát. A mi sajtónk s a mi politikánk az utóbbi száz év folyamán a pápát csak sebezni tudta s ebben nem különbözött a protestáns Beust gróf politikájától, aki a pápai állam megrablása idején az osztrák-magyar külügyeket képviselte. A katolikus Ausztriának ez a nemkatolikus minisztere szakított a monarchia pápához politikájával (s jellemző, hogy ellentmondás nélkül tehetett!) s midőn IX. Pius szorongatott helyzetében Ausztria intervencióját kérte, a Garibaldival és Bismarckkal összejátszó Beust kijelentette, hogy „nincs abban a helyzetben”, hogy a jelen esetben interveniálhasson. Franciaországba már nyíltan megírta igazi érzelmeit: „Amely napon, úgymond, a franciák a pápai államokat elhagyják, az olaszoknak (?) teljes joggal s Franciaország és Ausztria jóváhagyásával (!) kell Rómába bevonulniok. Sohasem fogjuk az olaszok szívét-lelkét megnyerni, ha nem húzzuk ki a testükből a római tövist” (!). Ahelyett, hogy a jog és igazság, vallás és becsület útján haladt volna, s ezzel a világ katolikusainak háláját megérdemelte volna, a császári kormány (Beust) az olasz forradalmárok és szabadkőmívesek kegyeit kereste. Meg akarta nyerni a monarchia számára az „olaszok szívét-lelkét”. Mennyire megnyerte! Láttuk a világháborúban!

A pápa tudja hát, mi az elnyomatás, jogfosztás, erőszak. A római integritás kérdése – ezt is tudja – nem nagyon fáj nekünk. A legégőbb inzultusok közt, amelyek érték, mi is – hivatalosan legalább, de a sajtónkban is – csak gondot siettünk okozni neki; mi is szerettük a politika igájába fogni az Egyház legszentebb ügyeit, félrelökni Isten-adta jogait. Mi is liberálisok voltunk, a legszentebb jogokkal nem törődők!

És a pápa mégis megért és szeret ma minket. Nincs egy zokszava hozzánk. Ahogy a maga igaza mellett csak a nyögdecselő galamb panaszhangján tiltakozott, úgy a mi megtépetésünkön is ugyanezen a hangon kesereg. Nem mondja nekünk, amit mondhatna: ugye, a ti nagyhangú politikusatok, ugye a ti sajtótok ujjongott és magától értetődőnek tartotta, hogy a pápát ezer éves jogos országától megfosszák; most aztán, hogy Ő nincs ott a népek tanácsában, hogy neki nem adnak helyet a béke helyreállításának zöldasztalánál, most ugye érzitek, hogy a ti sorsotok intézésében is számúzva van a Jog és Igazság? Bizony másképp festene, másképp kellene festenie a békeszerződésnek, ha azok megszövegezésében egy országától meg nem fosztott pápa delegátusa is hallathatta volna szavát. Ez a szó, melyet elhallgattattak, másfélezer évnél tovább mindig védelmére kelt minden megtépett igazságnak, minden eltaposott jognak, minden ártatlanul szenvedőnek és eltiprottnak. S az eltiprók, vagy az eltiprásnál hallgatagon asszisztálók mindig csak akkor tértek észhez és siratták vissza a védő igazságot, mikor maguk is eltiportak lettek...

Minderről nem beszélt a pápa, de beszélt róla hozzánk a történelem s beszéltek saját könnyeink. Neki csak vigasztaló szava volt hozzánk. S oly édes volt ez a vigasztalás! Mögötte – tudtuk – nem állnak ágyuk, tankok, repülőgépek, nem állnak világlapok,

parlamentek, banktrezórok. De áll mögötte mégis két nagy hatalom: az Isten és a katolikus világ.

Az Isten, akit ez a halványarcú, fehértaláros főpap képvisel a földön. Az Isten, aki kulcsokat, azaz hatalmat, impériumot adott át annak a halásznak, akinek ez a halványarcú főpap egyenes jogutódja a római püspöki székhelyben, s akinek tizenkilenc-évszázados sírja felett áll az ő trónja.

És ott van a katolikus világ is, amelynek legfőbb lelki vezére, atyja, intője ez a Főpap. Ha ő szól, azt meghallja a világ. 340 millió katolikus lelkiismeretébe villámlik bele, ha ő a mi szenvedéseinket méltánytalannak mondja, ha ő a jogtalanságot elítéli, mely a gyűlölet és erőszak békéjéből árad. És 340 millió katolikus, elosztva az egész világon, ma is nagy hatalom! Csak egyen múlik a dolog: azon, vajon igazi katolikusok-e mind s a pápa szava Isten szava-e nekik?

S itt megint önvád fuldoklik a kérdésben saját magunkra nézve. Zokon vesszük a francia, a belga, az angol katolikusoknak, hogy jobban nem figyelik a pápa szavát? Igen, de figyeljük-e, figyeltük-e ezt a szót magunk is úgy, ahogy kellett? Hallgattuk-e a fel-felzengő pápai szövegek tanítását, úgy ahogy illett volna? Siettünk-e visszhangot adni rá? – Ó, igen, adtunk rá visszhangot: de a Káin visszhangját az Úr kérdésére! Valahányszor a pápa szólt: szólt legyen Syllabusról, Borromaeus-ünnepről, modernista tévelyekről, háborúról, békéről, még a háború közepén is, mikor békét sürgetett: micsoda gúnykacaj, mennyi ferdítés, gyűlölet, durva visszautasítás szennylett végig a „magyar” sajtón! És mi ezt a sajtót dédelgettük évtizedeken át, belőle szívtuk a garibaldiánus-voltairei pápaellenességet, azonosítottuk magunkat a pápafosztó, liberális, egyházáruló közélettel. Azt mondtuk: mi közünk nekünk a pápához! Hát csak szálljunk magunkba előbb s tartsunk lelkiismeretvizsgálatot magunk is, mielőtt azon kesergünk: miért nem szerez a 340 millió katolikus, főleg a győztes államokban, nagyobb súlyt a pápa szavának!

Megtérésnek jelképe volt-e a könnyező diáksereg a pápa előtt? Egy ifjú nemzedék ígérete, amely jobb akar lenni apáinál? S a halványarcú, fehértaláros Főpap ennek a megtérésígéretnek sejtésén derült-e arra a sugárzó mosolyra, mellyel körünkől távozott?

Mert mosolygott, sugárzott a pápa arca, ahogy végighallgatva keményhangú énekünk ritmusát, még egyszer áldást osztott s szinte lebegve fölöttünk szállt le a trónról s ment ki a teremből! Ezt a lebegő, fehér pápaalakot nem fogom elfelejteni soha!

Lebegett, mintahogy a dereglyés lebeg a hullámok fölött!

Lebegett, mintahogy Péter hajója lebeg a századok, ezredek örvényein!

Lebegett, mintahogy a béke fehér angyala lebeg a mi sáros, véres, harcmezős, verekedő, piszkos földünk fölött!

Lebegett, mintahogy Krisztus lelke lebeg Egyházán, korokon túl, háborúkon túl, üldöztetésekén túl, filozófiákon, eszméken, álmokon s véres ébredéseken túl!

Ó lebegj előttünk, fehér kép: Pápakép! Lebegj előttünk, hit képe, szelídség képe, tisztaságé, mennyországé! Vezess, taníts, irányíts egy jobb jövő felé, a – megtérésén át! És szent ígéret, fogadalom, hűségeskü legyen szívünkben halálig a dal, amit húsvét hétfőjén pattogó hangon énekeltünk Neked: „*Tartsd meg, Isten, Szentatyánkat, Krisztusnak Helytartóját!*”

„O, dolce Napoli ...!”

Nem tartozom a globetrotter-természetek közé; eleget jártam, kódorogtam már életemben, nem izgat a vonat füstje s a látványosságok. Talán Nápolyt sem néztem volna meg, ismételt meghívások ellenére sem, ha hivatalos ügyben nem kell lemennem.

Nápolyt, amelyről már gyermekkoromban azt tanultam, hogy „Nápolyt megnézni és meghalni”. Nápolyt, amelyről öt világrészen szól a Santa Lucia édes-mélabús dallama: „O dolce Napoli! O suol beato!”

Így azonban mennem kellett: gyerünk s útközben majd pislantunk egyet a világhírű tengeröblre is, meg a dolce Napoli-ra is.

– Hát szép-e igazán? Kérdeztem egy barátomtól, aki éppen onnan jött. Egykedvűen felelte:

– Attól függ. Amit az Úristen csinált benne, az szép; amit az emberek: kevésbé.

A vonatunk ott vágatott a Claudius vízvezetékének komor, méltóságteljes boltívei mellett. Kétezer-nehányszáz esztendő s a ma alkotása egymás mellett, mérföldhosszat. Végre is a gyorsvonat győzött; tovább bírta; a boltívek elfogytak. Beszaladtunk az albán és szabin hegyek közé. Ritkásan egy-egy város a hegyoldalban; mind fekete-szürke a régiségtől. Alig különbözik a szürke sziklaktól: feldgrau! Nem csoda; ezek a városkák többnyire Róma előtti korba nyúlnak vissza: itt még a falak is évezredekben beszélnek. Ezért nem látni órahosszat egyetlen falut fehérre meszelt házakkal. S a szemlélőt megint megkapja az a történelmi levegő, amelyben oly valószínűtlennek látszik a jelen s oly komikusan rövidnek egy nyúlfarknyi emberélet tartama ...

De azért nem kicsiny az ember; szelleme évezredekre hat ki, ha felérti hivatását. Ez a szürke hangyaboly ott fenn a hegyoldalban Aquino ... s a szellem, mely innen lángolt fel 700 esztendeje, tanú rá, hogy az ember nem 50-60 évig élhet csak. A szellem óriásai, mint az a Tamás, aki itt született, gigászi erővel hatnak tovább, mikor a testük rég porrá omlott már. Aquino nagy fia, talán minden idők legnagyobb gondolkodója, a szintézisek virtuóza, a gondolat-dómépítő, azoknak a pántoknak és boltíveknek hatalmas mestere, amelyek egy egész világ gondolkodását, logikáját, moralitását, államéletét, jogbölcseletét, kultúráját fogják át, világrészeken és évszázadokon át él és hat és minden jövőendő évezredekben át irányítani fogja a nemzedékeket. A világ megtagadja, erőszakkal elfelejti őket, mert szentek, de azokból a morzsákból él ma is, amelyeket ezek a nagy szellemek, ezek a szent tudósok szórtak nekik, a kicsiny szellem-nagy szájaknak. A szellem mégis az egyetlen nagy, az egyetlen maradandó ezen a világon.

Ezt hirdeti egy következő állomás: Cassino is. Magasan a kopár hegyháton ül a nyugati kultúra bölcsője, Montecassino. Egy szent, egy próféta, egy szemlélődő léiek, a szellemnek egyik hőse: Benedek ment oda kolostort alapítani, az elsőt nyugaton. Távolság a világtól, távol a földtől, egy sziklafokon, melyet az év nagy részében felhő borít s egyesít az éggel, elszakítva lakóit a földtől, áll a monostor, amelyből Európa tudományos élete vette kezdetét. „Montes Benedictus amabat.” Róma, az Egyház maga, innen vette, itt képezte legelszántabb, legbölcsebb fiait a középkoron át, a civilizáció pionírjait, bálványok kidöntőit, őserdők irtóit, térítőket, iskolamestereket, városalapítókat. A meditáció, a szellem kultusza, imádság és tudomány itt és innen bizonyult ismét a legnagyobb erőnek, mely e világot járja.

Kezemben a breviárium, az Úrnap officiuma ... Oly stílszerű az Úrnap zsolozsmáját mondani éppen itt, Aquino és Montecassino között. Itt, ahol ennek a zsolozsmának szerzője született, aki éppoly költői lélek volt, mint teológus és bölcselő. A „Pange lingua” itt Aquinóban a hazájában van! S a latin zsolozsma itt kezdődött Montecassinóban ... A kinyilatkoztatás következményeinek bátor levonása kultúrában, költészetben,

életberendezésben ezek közül a hegyek közül indult ki s hódította meg és alakította újjá a világot. Mennyivel több joggal zengték itt, ezekben a kolostorokban, mint bárhol másutt a világon, a megújulás és örök ifjúság úrnapi himnuszát:

Recedant vetera, nova sint omnia:
Corda, voces et opera!⁵

A gőzgép vágat, már Nápolyhoz közeledünk s lassankint kibontakozik a háttérből a *Vezív*. A tömeggyilkos, a borzalmas hóhér, a rettentő történelmi aggastyán. Pihenni látszik, de sohasem alszik teljesen. Lassan, méltóságteljesen, szinte világmegvető álmozással pöfög ki magából egy-egy füstgomolyagot. Az ember eleinte azt hinné, felhő ül a szélesen behorpadt hegyecsúcson; pedig nem: ha jobban odafigyel, látja, hogy a felhő lassan megy, húzódik elfelé és mégis, sohasem fogy el, mindig új gomolyag lomhállik utána a lassan elvánszorgó felhőúszványok alá. Néha egy-egy erősebb, türelmetlenebb lökés a hegytetőn; a füst sűrűbben fehér s széles tömegekben bugyborékol ki a titokzatos üregből.

Tudjuk, nem mindig volt ez a titokzatos üreg ilyen álmos, lomha és egykedvű. Néha megtelt pusztító földalatti erőkkel és akkor hirtelen haraggal, istenítéleti borzalmassággal okádta ki egyszerre mérgét: 500–600 méter magasba lökte fel, még csak 1906-ban is utoljára, iszonyú, tüzes köesőjét és akkor jaj volt a virágzó réteknek itt alatt, a mosolygó falvaknak és városoknak... Az utolsó nap borzadalmi nem lehetnek szörnyűbbek, mint mikor ez a titokzatos óriás ki-kirobbantja titkát s omló lávával, forró szikra- és hamuesővel okádja végig a közelébe merészkedő emberalkotásokat.

Most azonban szelíden, álmosan, szinte kedélyesen pöfékel tovább, mint ahogy pöfékelt kétezer évvel ezelőtt, amikor Pompeii épült és Herkulaneum, a virágzó római városok, amelyeket oly tragikus borzalmassággal irtott ki pillanatok alatt a föld színéről ez a titokzatos óriás ...

Nápolyba ér vonatunk. Az állomáson egy régi jóbarátom vár, egy svájci tanár, akit évek óta nem láttam. Valamikor együtt diákoskodtunk egy külföldi főiskolán. Útink azóta nagyon elváltak, levelet is alig váltottunk. Most megtudta rendházunkban, hogy jövök s kijött elém. Percek alatt felújult a régi barátság, a meghitt gondolatközösség, mely nem változott azóta, hogy legszebb s legbensőbb gondolatainkat elcserélgettük, csillagos alpesi égbolt alatt, a zenzenhofi villán. Azóta 20 év telt el s én a magam útján jártam, ő az övé. Tanár lett, megházasodott; feleségét most vesztette el a télen; azóta lakik itt Nápolyban, hogy felejtse és vigasztalódjék. Okos, művelt, finom fej; lágy, beszédes szemek; ápolt, fekete körszakáll. Kialkudtuk egymással, hogy ami szabad időm lesz, vele töltöm; ő akart megmutatni mindent. Láttam, hogy ki akarja beszélni magát; számol vele, hogy lesz alkalma rá.

– Nos, mondám, a mutogatással nem sok dolga lesz, mert én bizony nem akarok sokat látni. Tudja, befelé néző ember vagyok; ezek a külső dolgok nem túlságosan érdekelnek.

Felcsillant a szeme, anélkül, hogy szomorúságát elvesztette volna.

– Annál jobb. Annál többet beszélgethetünk, mondta.

Szétnéztünk a városban. Olyan, aminőnek az útleírások mondják. Bántó, hogy bár Úrnapi délelőtti volt, a város főutcáin az ünneplésnek kevés nyoma látszott; mindössze a boltok voltak becsukva. Pedig itt nagyszerű ünnepi körmenet van, régi idők óta. S most van az ideje: délelőtti 11 óra. Hol van itt az Úrnapi?

Megyünk a Gesù Nuovo felé. Hihetetlenül szűk, elég szennyes utcák. Roppant magas falak; csak a délvidéki erős napsütés teszi, hogy mégis világos van köztük. Délolaszországi

⁵ „Félre a régivel, új legyen minden: a szívek, a szavak, a tettek!” Az úrnapi Matutinum himnusza.

szokás szerint minden ablakból s ablak mellől rengeteg száradó fehérneműt, mindenféle színűt, lóbál a szél.

Egyszer csak valamivel szélesebb útra bukkanunk ki. Itt ember ember hátán szorong. Harang züg, zászlókat visznek, zene szól – no hiszen itt a processzió. Bámész emberek állnak sorfalat; a férfiak talján slendriánul fejükön hagyják a kalapot, de minden pillanatban megemelik, valahányszor tudniillik egy zászló vonul el előttük. Ez az itteni szokás. Még a cigarettát is csak akkor dobják el, mikor már az Oltáriszentség közeledik. Dehogy hitetlenek! Csak – olaszok!

*

A processzió bájos olasz rendetlenséggel közeledik. Nincs rendező, se rendőr: minek? Nem a rend a fő. Csak az ostoba németek szorítanak „rendbe” minden egyéni szabadságot. Nem így szép az élet. Megy is minden jó mucaiisan; de ezen itt senki meg nem ütközik. A menet meg-megáll, összetorlódik; aztán meg el-elszakad, az elmenők már ki tudja hol vágatnak, míg az utánuk következők valahol elmaradtak. Nem baj az, majd előkerülnek.

Miért megy a processzió ezeken a vacak, régi utakon? gondoltam. Miért nem bontakozik ki szépen, fényesen a széles modern főutakon? Azt hiszem, ezt a kérdést egész Nápolyban csak én egymagam vetem fel. Senkinek itt nem jut eszébe, hogy ilyesmin változtatni is lehessen, itt nincs Péter Biró, aki processziót rendezni tudjon. Az öregapjuk, a dédükapjuk korában is itt ment a menet: a dómtól a Santa Chiaráig (Szent Kláraig) és vissza. Minek ezen változtatni? „Miképpen kezdetben vala most és mindenkoron és mindörökkön-örökké”: egy kicsit ez a programja az olasz katolikus akcióknak. Jó program, konzervatív – a lényegét illetőleg; itt nincs tekintélye a folytonos újítói láznak. De hogy a formát illetőleg is okos-e ez a feltétlen tisztelete a tegnapnak, kötve hiszem. Az angol és amerikai protestánsok, akikkel tele van Nápoly is persze, és akik csak a formát látják, nem a lényegét, mindenesetre kissé tökéletlen képet nyernek ennek a különben mélyen katolikus népnek hitéletéről.

Cserkészek, festői tornaruhás fiúegyesületek után a középkori konfraternitások jönnek a menetben. Csodálatos, nálunk elképzelhetetlen látvány: 30–40 féle konfraternitás (jámbor férfiegyesület) egymásután, mindegyik más, a legkülönbözőbb s legszokatlanabb egyenruhákban: az egyiké kék talár, fehér csuklyával, sárga övvel; a másiké barna, durva szőröcsuha csomós barátkötéssel, nagy viasz-vászon szentképpel a vállukon; a harmadiké bő vecsernye palást stb. s e furcsa öltözetek alól kilátszik a modern pantalon és sárgacipő. Mert ezek az emberek nem barátok ám vagy remeték, hanem: kereskedők, ügyvédek, iparosok, munkások, diákok. S oly nyugodt magátólértéttel viselik egyházi ünnepélyeken ezt az egyesületi ruhát, ezt a „szent maskarát”, ahogy a svájci barátom mondta, mintha 1700 évvel ezelőtti thébei remeték volnának.

Utánuk a klérus jött, kispapok, papok, főpapok. Mindig szerettem tanulmányozni a papi arcokat. Nagyon sokat lehet kiolvasni belőlük, főleg az öregebbekéiből. Akárhány valóságos tanulmányfej. De sehol annyi tanulmányozni való öreg papi típust nem láttam, mint ebben a menetben. Mennyi aszkézis, mennyi harc és győzelem tükröződik sokszor ezeken az arcokon! (Az olasz, főleg délolasz papság tudvalevőleg nagyon szegény, nagyon művelt és nagyon korrekt életű.) Mennyi mély gondolkodás nyoma, mennyi elmélkedés! S mégis, e tiszteletet parancsoló vonások mellett, – bocsássátok meg tisztelendő atyáim az őszinteséget; hiszen ti sohasem fogjátok megtudni, mit írok én itt rólatok –, az életszentség és műveltség e letagadhatatlan, félreismerhetetlen fölénye mellett mennyi külső félszegség, mennyi bájos gyermekdedség, mennyi világtól elmaradott bizarrság s mennyi szelíd komikum! Hogyan billeg például ez a drága jó öreg, bizonyosan tudós teológus, vagy mi, de milyen lehetetlen külsejű s hogyan csavarja megmaradt szikkadt kis hajtincsét S betű alakjában szét az egész nagy kopasz fején! Hogyan néz tüzes diadalmassággal maga elé, ez az oszlopmagas és

oszlopszikár kanonok, testőrkapitánynak beillenék, ha nem volna valami anyaias légység is barázdás vonásain! Itt meg egy terebélyes körletű archipresbyter jön, aki három ember helyét foglalja el s kegyetleneket izzadhat a brokát miseruha alatt a nápolyi nap tüzén; ötletei lehetnek, mert magával beszélget s nagyokat mosolyog hozzá. Amott egy rezgőfejű, reszkető aggastyán, hófehér haját lengén mozgatja a szellő, szeme lefelé süllyesztve, ajka szakadatlan, világfeledett Isten-imádásban ... Majd ismét egy csatabárd; hatalmas sasorr, parancsoló szem, de valami naiv képzelődés is tükrözik az arcán: az jut az eszembe: no ez most bizonyosan hiszi, hogy a nápolyi kanonokok ezzel a processzióval mentik meg az Anyaszentegyházat évről-évre ...

De félre e profán arc-stúdiummal; félre a külsőségek kritikájával: mégis csak ez a kissé elhanyagolt külsejű, kissé naivnak látszó papság nevelte a világnak legkönnyelműbb, legtétlenebb, legvulkanikusabb lelkű népét a legvallásosabbá, a legkatolikusabbá, a legerkölcösebbé. Ennek a papságnak oly óriási alakjai voltak, mint Hieranimói Ferenc és Liguóri Alfonz és Aquaviva Kolozs és Carrafa Vince és Carracciolo herceg. Ezek az emberfölötti emberek oly acélossá tüzesítették itt a lelkekben a katolicizmust, hogy semmiféle politikai és kulturális forradalom nem tudta lerombolni munkájukat. Itt még ma is: evezés közben, munka közben, mezőn, utcán, tengeren azok a szenténekek hangzanak lépten-nyomon, amelyekre a népmisszionáriusok tanították a népet 2–3–400 év előtt. Itt ma is előfordul, hogyha egy nevetlen suhanc káromkodni mer, népcsődület támad, megpofozzák, kioktatják, megleckéztetik nyilvánosan s kényszerítik, hogy azonnal templomba menjen és gyónjon meg. A falakon színes plakátok intenek felém: „*Evviva San't Antonio!*” felírással s a szent dicsőítésével, segítsége kérésével: „O gran Santo, benedite la nostra città! O gran Santo, benedite tutti e tutte ...” A Mária-kép ott van lépten-nyomon házak falán és sarkán, boltokban, hivatalokban, a nők mellén, a férfiak, munkások, villamoskalauzok óraláncán. Meghallgattam két fiatal munkássuhanc beszélgetését; először azt hittem, talán szocialisták; dehogy: politizáltak, kereskedtek, egyszercsak a szentekről kezdtek beszélni és Szent Alajost, Xavér Szent Ferencet emlegették és elteologizáltak rajta, ki volt nagyobb.

– Miracoli di grazia! Sóhajtott fel az egyik, akit első pillanatban valami Lenin-fiúnak néztem volna ...

Végre elérkezett a főpapság, csengettyű szólt, virágeső hullott felszőnyegezett ablakokból, mennyezet alatt jött az Oltáriszentség. A fiatal kardinális, a nápolyi érsek vitte; körülötte papok, aztán cserkészek, aztán karabinierek s az éneklő nép. Nagy rend itt sem volt, de áhítat, mély hit, bensőség igen. Térdre borultunk mi oldalt állók mind, s átjárta lelkünket a katolicizmus örök büszkesége, az Oltáriszentség bírásának boldog tudata, az, hogy jelen van köztünk Jézus, az Isten. Szegény kis diadalmenetünk nem ér fel az ő felségéhez, kicsiny kis szeretetünk az Ő világokat átölelő szeretetéhez. De Ő köztünk van és szeret köztünk lenni. S eszembe jutott, hogy most ugyanígy viszik harangzúgás, lombsátorok, gyertya és tömjén és virág közt széles e katolikus világon: Bombay-ban és Chicagóban, Kölnben és New Yorkban, Kínában és a Tűzföldön, Tirol kis faluiban s Magyarország városaiban ... „Ez nagy Szentség valóban! ...” A népszokások mások, az ének s az arcok mások, de a hit ugyanaz s a Szentség ugyanaz: Ő ...

Svájci barátom homlokához emelte kezét s mélyet, nagyot sóhajtott. S utána mintha fájdalmas, könnyes volt volna a szeme.

– Mi baj? kérdeztem. Intett, hogy semmi, majd elmondja aztán.

– A gyászára gondol, véltem magamban.

Nem így volt.

Megebédeltünk s utána társam elvezetett rendünk nagy teológiai tanintézetébe, a Posillipo-ra, ahol lakásom várt. Nápoly öt kilométer szélességben öleli körül a tengert, a bájos Sorrentói öblöt s ennek a gyönyörű dombkörnek a tenger körül nyugati folytatása a Posillipo. Egy darab gyönyörűsége Riviera. Lágyan zsong a tenger, ezernyi motorcsónak s kis vitorlás szeldeli a kék habokat, ameddig a szem ellát. Boldog, vidám gyermeksereg lubickol a vízben. Dal hallatszik: „O dolce Napoli... Santa Lucia!” A sorrentói félsziget odatúl, kéklő hegyeivel, a napfényben vakító, átszillogó házak ezreivel, a kis városokkal, melyeknek már neve is zene: Portici (ki ne gondolna a Portici-i Némára?), Torre del Greco, Torre Annunziata, Castellamare, Sorrento ... S a háttérben a komor-elégedetten füstölgő, egyre pöfékelő Vezúv, a titkokat rejtő, csendben folyton fenyegető óriás ...

Kevés pontjáról a világnak nyílik oly elragadó kilátás, mint innen, a Posillipo dombjairól ... Dicsérem az eszét annak, aki kitalálta, hogy épp ide kell építeni nápolyi provinciánk teológiai kollégiumát s mellette a regionális (több egyházmegyére szóló) szemináriumot. 100 méternyire a tenger fölött, palmaövezte magaslaton, gyönyörű, szinte fantasztikus kilátással az öbölre, a környező hegyekre, jobbra ki a Capri-szigetére, a Tiberius-szirtre, ahonnan a pogány császár állítólag levetette magát a tengerbe, balra a füstölgő Vezúvra. Az én szobám három hatalmas, erkélyes ablakából oly látvány nyílt, amelyért mások kincseket fizetnének. Este, mikor az egész öböl köröskörül ki volt világítva s a vízen kivilágított csónakok százai cikáztak, Kalypso tündérekertje nem lehetett varázslatosabb. Tengercsobogással aludtam el; éjjel, ha felébredtem, a tengeren végigfutó holdfény szélesen ringó zöld sávját láttam az ágyból; szelíd hullámok verdesése ébresztett párás, tündéri reggelre, – mintha a Teremtő mosolya volna ez a káprázatos táj.

És mégis: valami nyugtalanító érzés nem engedte zavartalanul élveznem ezt a paradicsomot. Az éjszakába időnkint bevilágított kísérteties vörös fénnel a Vezúv. Néha percekig tartó tüzes visszfény: a belül gomolygó tüzek reflexe festette pirosra a kráter széles peremét. Nem aggodalom volt, ami bántott; tudtam, hogy Nápolyt s főleg Posillipót már a távolság miatt sem fenyegeti komoly veszély; hanem a látvány szimbolikája nehezedett rám megint, a különös képletesség, mely ebben a természeti ellentétben: a paradicsom mellett leselkedő pokolban megnyilatkozott. Mily különös, mily megrázóan igaz képe ez is az emberéletnek: egyik oldalon báj és poézis, a világ legszebb tengeröble, rózsa- és fügeligetekkel körülkoszorúzott villák, az éjszakába belehangzó gyermekkacagás, szerelmes dalok a holdfényben csónakázók ajkán, boldogság, megelégedettség, önfeledt nyugalom – s az egész fölött magasan ott dohog a földalatti világ látatorka, tüzet hány és füstöt okád s az ember voltaképp sohasem tudja, a következő öt percben nem pusztul-e el három város megint és tíz falu, a bennlakókkal egyetemben ... Derűs mosoly és paradicsomi báj egyfelől, borzalom és halál és kárhozat másfelől: e kettő közt hullámszik a mi életünk is! Ó mily komoly dolog, embernek lenni! s mily kevesen veszik mégis komolyan az életet. Hogyan tudnak élni, nevetni, aludni itt velem szemben, a Vulkán tövében lakó emberek?

Megkérdeztem másnap valakit: nem félnek errefelé lakni? Vállat vont a kérdezt. – Valahányszor nagyon mozog a Vezúv, mondta, akkor az óvatosabbak elkotródnak. Egy-egy nagy katasztrófa után, aminő az 1906-iki utolsó nagy tűzkitörés volt, hanyatt-homlok menekültek az életben maradtak a Vezúv-alatti falvakból. De aztán megint visszalopakodtak, s nem törődnek a veszéllyel, amíg a baj újra ki nem tör. S ez így volt már 2000 évvel ezelőtt is. Hiába: ilyen az ember. Az élet komoly oldalaival, a vezúvokkal nem törődik; mikor aztán a körmére ég a baj, akkor persze szaladna, ha még nem késő.

*

Egyik nap társam kicsalt Pompéiiba. Mindnyájan ismerjük történetét, ha Pliniusból nem, mindenesetre Bulwer lord „The last days of Pompei” (Pompéii utolsó napjai) című klasszikus

regényéből. De semmi történet és semmi regény nem állítja a szörnyű valót oly síri borzalmassággal a lelkünk elé, mint a romok közeli szemlélete, a bolyongás ebben a holtak városában, melyet virágzó, divatos római nyaralóhelyből, a luxus és kéj tündérligetéből néhány óra alatt kiégett, eltemetett halottaskamarává varázsolt a Vezúv haragja, a finom, izzó hamu, mely behatolt a bezárt ajtókon, az archoz szorított kendőkön s percek alatt megölte a város lakóit, embert, állatot egyképpen. Az emberek izzó hamut lélegzettek be s ez a hamu ölte meg őket ott, ahol voltak; az egyiket álmában, a másikat munka közben, élvezet és tivornya közben, kit hogyan ért a szörnyű pillanat.

A Porta Marina mellett kis múzeum őrzi az itt állt egy-két ház leleteit. A kutyát, mely kínjában a lábai közé dugta a fejét, úgy meredt meg a hulló hamuban. A kislányt s az anyját, ki láthatólag kendőt szorított a szájához a hamu ellen; arc és kendő egyként meredtek meg a pusztító hamuesőben. Egy férfit, akit álmában lephetett meg a katasztrófa, mert kényelmesen fekszik s kín vagy küzdés alig látszik a vonásain. Egy másikat, harmadikat, negyediket, akik láthatólag irtóztatóan küzdtek a hirtelen megfúlás ellen, ki erre, ki arra ficamította kezét-lábát utolsó erőfeszítéssel, mielőtt végleg kimerülve megdermedett; egyik hasán fekszik s fejét felfelé feszíti, nyitott szájában közel kétezer éve vicsorítva tehetetlen dühvel fogait; másik oldalt, harmadik hátán fekvé meredett meg; arcukon a rémület, a kín, a menedéktelen kétségbeesés ... Megkorhadt, megégett kötélrészletek, hajfonatok, edények, bútorok jobbra-balra ...

Bolyongunk szóttalanul a falak és házak között, a Fórumon, a Jupiter, Apollo, Isis templomában, a színházak között, az előkelő házak és szegényebb épületek hosszú során. Az utcák egészen a régié, az út kövezete is, a terek, a házfalak szinte teljesen megmaradtak; csak a tetők s az emeletek hiányzanak. Az embert borzalom fogja el, amint így félórak-hosszat bolyong ebben a halott városban, ahol egykor annyi élet és élvezet, annyi fényűző gazdagság és annyi bűn lakott. A Via dei Lupanari hosszú során ott vannak ma is az ókori bűntanyák; megrendítő mennyisége az erkölcstelenség szabad terpeszkedésének. Külön múzeum őrzi az „oggetti osceni”, az „erkölcstelen tárgyak”, feliratok, domborművek, freskók tömegét, melyek ennek az utcának falait borították: a múzeum a nyilvánosság számára szerencsére zárva van. Borzadva vetünk egy pillantást e sötét utcába és sietünk tovább. Egy-egy lépcsőmaradványon felmegyünk valamelyik ház tetejére s áttekintünk egy-egy pogány templomot vagy egy-egy átriumos, implúviumos, portikusos, peristilumos úri palotát. A freskók, a mozaikok még nagyrészt itt vannak, itt vannak a köpadok, ahol az emberek ültek, a kutak melyből ittak: itt vannak a piacok az úrmértékekkel ..., de hol vannak a lakók maguk? Mosolygás, játék, pajzán életöröm, kéj és bűn között érte őket a végzet, 79-ben Kr. u., egy váratlan pillanatban s holttá fagyasztotta ajkukon a mosolyt s ereikben a vért. Ó, mily bizonytalan az ember élete a földön s mily borzasztón igaz, hogy „vigyázzatok, mert amely pillanatban nem hiszitek, az Ember Fia eljövend!”

Oly borzalmas itt ez a csend, ez a lakatlanság, ez a síri egyedüllét! Egy-egy gyík szalad végig a napsütötte, forró falakon, a kétezeréves gyalogjárón – ez az egész élet, amely megmaradt a „Holtak városában”. Nos és a látogatók, az ámuló, elmélkedő vándorok. Akiket, ha éppen úgy tetszenék a füstölgő óriásnak, bizony öt perc alatt bármely pillanatban megint utolérhetne a rettenetes meglepetés ...

*

Mikor már jól kijártuk magunkat, leültünk a kövekre a „drámai poéta” háza elé, amelybe Bulwer könyve főhősének, Glaucosnak lakását helyezi, s miközben a magunkkal hozott elemőzsiát csipegettük, elmondtuk egymásnak benyomásainkat. Társam, hadd nevezem Franznak, feltűnően szomorú volt; az egykori örökvidám humoristát aligha fedezte volna fel benne valaki.

Megkérdeztem: annyira nyomja-e még a felesége elvesztése, hogy nem tud szabadulni a sötét gondolatoktól? Talán kár is volt kijönnie ma velem Pompéiiba, csak még jobban megüli kedélyét a bánat.

Okos, szép férfiszemét rám akasztotta; benne volt a bizalom egész nyíltsága a jóbaráttal szemben s a pappal szemben. Mert nem hiába volt egykor ő is klerikus, vallásosságát mélyen megőrizte, sőt fejlesztette, teológiai s filozófiai műveltsége páratlan és meglepő volt s hazája katolikus mozgalmaiban igen jelentékenyen kivette részét. Rámnézett, s halkán, panasztalanul elkezdte feltárni lelkét.

– Freund, Páter, kezdte, nem tudom, meg tudom-e magam értetni önnel. Hiszen magam sem értem magamat. De megpróbálom feltárni ön előtt, ami a belsőmben van. Borzasztó állapotban vagyok. Talán kedélybeteg lettem, vagy mi, én aki bár mélykedélyű voltam, de csak nevetni tudtam negyvenéves koromig. Sohasem hittem volna, hogy velem is ily csúnyán ki tudjon babrálni az élet. Ön tudja, hogy hívő lélek vagyok; azt hiszem, mélyebben hatoltam bele a vallás kérdéseibe, mint akárhány pap s oly eleven volt mindig a hitem, mint akár egy vértanúé. Azt is tudja, hogy évek óta, igen: kispap korom óta napi áldozó vagyok. Ő is az volt – tette hozzá ellágyult hangon –, s ha volt a földön valaha igazán tiszta, nemes, keresztény házaselet, a mienk volt az, Istennek hála; a mienk, akik Tóbiás-nással készültünk a családalapításra. Isten nem adott gyermeket s most magam vagyok. Tudja mi öl meg? A gondolataim. Az egyedüllét. Ezért örültem, mint egy gyermek, mikor megtudtam, hogy ön jön és beszélgethetek önnel.

– Nem egészen értem önt, Franz, mondtam. Aki oly vallásos, mint ön, annak a vallásban meg kell találnia a vigaszt a legfájóbb szenvedésben is. És éppen hogy meditatív lélek –

– Ez az, éppen ez! vágott szavamba csendes keserűséggel Franz. Ha az ember az első megadó, nagylelkű keresztény „fiat”-tal ki tudná mondani az utolsó szót! Ha nem jönnének ismét és ismét a gondolatok, amelyekbe végre is belezavarodik a lélek ... Nekem a meditálás most méreg.

– De hogyan? kérdeztem.

– Ó, mikor ő meghalt, én tudtam a kötelességemet, s úgy viseltem a csapást, ahogy keresztényhez illik. Őszintén, egyenes és teljes lélekkel mondtam ki a szót, hogy „legyen meg a Te akaratod”. És így is viselkedtem. Könnyes szemmel, de mosolyogtam a temetésen is. Mielőtt a koporsót leszögezték, utoljára is mosolyogva csókoltam meg a kihült arcot s szinte jókedvűen szóltam a halotthoz: Viszontlátásra! és magam szóltam a munkásoknak, hogy most már szögeljék le. S mikor a koporsója után bedobtam a gödörbe az első hantot, az volt imám, hogy hálát adtam Istennek a kettős kegyelemért: hogy nekem adta ezt a kincset és hogy most magához vette és alkalmat adott megmutatnom, hogy Jézust nálánál is, mindennél jobban szeretem. Magunk közt mondva, mindenki épült viselkedésemre; szájról szájra járt, mily sziklaszilárd hitű, igazi keresztény vagyok, aki meg is tartja, amit másoknak hirdet. (Hiszen ön tudja, hogy író vagyok s egy katolikus irodalmi kör vezetője a mi fiatalságunk között.) S amit mutattam kifelé, az voltam befelé is. Soha nem zúgolódtam Isten ellen. Soha... – itt elakadt.

– Nos hát akkor? bátorítottam.

– Itt kezdődik az én nyomorúságom, folytatta némi szünet után. Látta, ilyen szegény és hitvány az ember. Ha kiüzi is az ördögöt, az visszaszökik egy más kapun. Kifáradtam-e, legyengültem-e a küzdelemben, vagy lappangott bennem mégis valami rejtett kishitűség, nem tudom. Elkezdtek zavarosodni az eszméim. Egyszerre úgy éreztem, valami nagy bűnt követhettem el s talán azért büntet az Isten. De mit? nem tudtam. Talán hogy otthagytam a papi pályát? De nem, hiszen abban gyóntatóm tanácsa s komoly megfontolás vezetett. Hát mi lehetett? Elkezdtem tünődni, tépelődő lenni. Munkakedvről szó sem lehetett többé. Minek az? mondtam mindenre a teljes székepszis, a lemondás hangján. Minek dolgozni? Úgyis meghal

minden. Igazságtalanságok értek, méltánytalanságok olyan részről, ahonnan legkevésbé vártam s érdemeltem. Azelőtt az ilyesmit fel sem vettem, most mázsás súlyként nehezedtek a lelkekre ezek a dolgok. Kinek éljek, dolgozzam tovább? Az igazságnak? az Egyháznak? az ifjúságnak? De tudok-e használni nekik, bárkinek is? Hiszen nyomorult féreg vagyok, nincs rajtam az Isten áldása. Valami bűnöm van, amit nem tudok. Kezdtém nagyon utálni magamat, félni magamtól. Idejöttem Nápolyba, hogy meneküljek a gondolataimtól. Eszembe járt a dal – emlékszik, együtt dúdolgattuk duettben a Zenzenhofon –: „O, dolce Napoli...! Dove sorridere vuol il creato...” Talán itt megtanulok mosolyogni én is: *sorridere*... De aztán meggyűlöltem, hogy idejöttem; ez is gyávaság volt, így zajlott valami bennem, kislelkűség, bizalomhiány! Nápolyba jöttél, Nápolytól várod, amit az Istentől nem tudtál megkapni. Most még inkább meg fog verni az Isten... Tudom, hogy nem így van; tudom, hogy az egész egy rögeszme, ostobaság, a fájdalom utórezgése, zavart agy képzelődése. De ha rámjön, tehetetlen vagyok vele szemben. Világos percekben egészen helyreállottnak érzem magam. De egy perc múlva megint sötét felhők borulnak a lelkekre. S ez így megy óráról-óra, napról-napra, hogy szinte beleőrülök... Kifelé nagylelkű tűrő, hitvalló vagyok, befelé egy roncs, egy meghasonlott lélek.

– El fog múlni, Franz. Csak bízzon és imádkozzon. Ez egy kemény belső megpróbáltatás a külső nyomában. Az Úristen még több áldozatot kíván öntől; még nagyobbra akarja nevelni. S az Ő kegyelmével le fogja győzni ezt a vihart is.

Mélyet sóhajtott s egy könnycseppet taszított le a szeme szögéből.

– A legnagyobb baj nem ez. Nem mondtam még el az egész igazságot. Ó, ha csak ennyi volna! – S rémülten nézett rám. Oly szeretettel vizionoztam pillantását, ahogy csak tellett tőlem. Ettől mintha megerősödött volna bizalmában s újra szólt:

– Félek, hogy meg fog vetni, nem fog megérteni, ha ezt is elmondom. De most már elmondom, csak – kérem, ne értsen félre.

– Biztosítom, Franz...

– Nézze, egyszer – és éppen imádság közben, a Szent Pál leveleinek elmélkedő olvasása közben – egyszercsak mint egy kaján démon kacagott bele imámba a legborzasztóbb gyötrelmem: a kétely, inkább egy agyrém, egy tolakodó, vad, őrzőngő érzés, egy vak félelem: „És hátha mindez nem igaz, és semmi sincs úgy, ahogy hisszük és hátha valami szubtilis, finom csalódás csúszik bele gondolataink egész füzésébe, mely megejtette Pált és Ágostont és a skolasztikusokat és a népeket mind... És hátha egy óriási tévedés a hit is, de mindenben: magában a létben is.” Nem tudom, megért-e ön. Nem a hitkétely ez abban a banális, ostoba értelemben, aminőt a vallás ellenségei terjesztenek s amelynek buta, borzasztó ürességét senki úgy meg nem veti, mint én. Hanem valami szorongó félelemérzés; a „hátha” vak, halálos rémülete, a sötétség, a tapintatlan tudás vonaglása. Barátom, páterem, ez a kinszenvedés csimborasszója s mikor ezen a kétely érzésen először tettenértem magam, kínomban zokogtam. Tudja, aki napi áldozó, aki minden szeretetét, hitét, horgonyát Istenbe, Jézusba vetette s egyszer csak úgy érzi, hogy ez az egyetlen szilárd pont is inogni kezd a lába alatt, hogy a drága, imádott Krisztus-arc kezd széteszlani, köddé oszlani előtte, hogy akit szeret, arról azt kezdi érezni, hogy „hiszen nincs...”, nem tudom szavakba foglalni ezt az érzést, ezt a kint. A földre vettem magam, fejemet nyomkodtam a padlóhoz és sírtam, mint egy hajótörött. „Jézus, mondtam, mindent elvehetsz, ahogy elvetted, akit szerettem, csak – magadat ne vedd el, csak a hitben ne engedj megínognom! Nem, csak ezt nem! Ezzel már ne büntess!”

– Szegény Franz! mondtam. De ugye, ez is elmúlt?

– Igen, hisz ezek csak egyes rémlátó pillanatok voltak. De éppen elegendők, hogy összetépjék a lelkeket. Imádságom azóta egy vergődés; jobb, ha semmire sem gondolok. Borzasztó, hogy én – kételkedő legyek! Ó nem, hiszen én azóta is hiszek, de a hitnek az a derűs, biztos mosolygása nem tért még vissza. Elhiszi-e nekem, hogy két hónap óta még nem

mosolyogtam? Soha, egy percre sem. Ebben a nevető városban, a „dolce Napoliban” (s ezt oly keserű gúnnyal mondta) én vagyok az egyetlen, aki nem tud mosolyogni.

– Keljünk fel, Franz, szoltam néhány percnyi csend és hallgatás után. Azt hiszem, tökéletesen értem önt. Ahogy ez nem észbeli kétely, úgy nem is raciociniummal, érveléssel kell felelni rá. De talán tudok rá jobb feleletet. Át akartunk még menni Valle di Pompei-ba is, ugye? Az új Mária-kegyhelyre. Gyerünk! Hátha ott várja önt is az enyhülés.

És elindultunk. A Halottak-városából a hit élő kis kegyhelyére. A pusztult pogányság siralomházából, a kereszténység csarnokába, a Rózsafüzér Királynéja szentélyébe, melyet egy borzalmas földrengés után emelt egy még ma is élő aggastyán, Bartolo Longo, az ügyvéd, s ahol rengeteg imameghallgatásról beszélnek.

*

Tíz percnyi szótlan gyaloglás után odaértünk a kedves, ízléses templomhoz. Hatalmas, új márvány-kampanilóján még dolgoznak. Magasból int le róla Jézus szobra, ahogy Szívére mutat: Jöjjetek hozzám mindnyájan, kik fáradoztok és terhelve vagytok ...”

Hétköznapi volt, az utcák néptelenek s mégis: a félhomályú templom tele, de tele volt néppel ebben a délelőtti órában. Csendesen térdeltek, ültek, álltak, férfiak, nők s valamennyi szem a magasban ragyogó, diadalmas Mária-kép felé tekintett. Az oltártól jobbra-balra ezernyi arany és ezüst „ex voto” volt; a kép körül sok-sok égő gyertya. De tündöklőben, mint ezek, lángolt a térdeplő, imádkozó emberek szeméből a hit. Valami csodálatos, földöntúli atmoszféra vett körül minket: az Istenanya közelsége.

A templom hosszában kétoldalt gyónószékek s mindeniket számos ember állta körül. Férfiak, nők. A Tisztaságos Anya oltára előtt tisztaság honol és tisztulás folyik; a Mária-kultusz a lelkek nagy tisztogatója. Letérdeltünk s mindketten az olvasót mondtuk: én is őérette. Hogy a Szomorúak Vigasztalója végezze el azt a munkát ebben a hívő, de szenvedő lélekben, amit észokok és rábeszélés nem végezhetnek el. Közben egy kicsit figyeltem is barátomat. Mélységes áhítattal imádkozott, de arcáról nem tűnt el a ború.

Egy tíz perc után furcsa csoszogást hallunk. Egy asszony közeledett térdén csúszva a Madonna-oltár felé, végig a templomon; harisnyában; cipőjét levetette. Leánya vezette, egy 15–16 éves feketeruhás leányka. Tisztelettel nézett rájuk mindenki. Az asszony szinte hangosan sírt és elfedte arcát. Mikor a rácshoz ért, oly heves zokogásba tört ki, hogy mindenki meglepődve nézett oda. De ahogy aztán felnézett a Mária-képre, lassankint megenyhült, elővéve rózsafüzérét, nyugodtan kezdett imádkozni s láthatólag visszatért lelkébe a béke. Végül odaállt az egyik gyónatószékhez, meggyónt s mikor helyére visszatért, valami új élet és csodálatos nyugalom hajnalott a szemén.

Barátom erősen figyelte e jeleneteket. Egyszer csak elfedte arcát s szinte éreztem, hogy most vívja önmagában a döntő tusát. Akkor egyszerre felállt s intett kifelé. A kapu előtt csodálatosan biztos és nyugodt pillantással fogadott. Olyan volt az arca, mint mikor sötét, zivataros idő után egy darab földön hirtelenül kisüt a nap. Rám nézett s megrázta a kezemet.

– Azt hiszem, meggyógyultam, mondta. Látta azt az asszonyt? Micsoda hit volt a sírásában s a megenyhülésében! Szegény, ki tudja, nem szenvedett-e sokkal többet és inkább, mint én. S hozzá gyenge nő! Nem, nem leszek gyöngé többé. Nincs okom rá. Biztos vagyok benne, ezek a rémképek elmúltak s nem fognak visszatérni többé. Köszönöm, hogy idevezetett!

Elindultunk a vasút felé. Egy perc múlva, már jártunkban, csendesen hozzátette:

– Mily boldogok is vagyunk mi katolikusok, hogy nekünk Szűz Máriánk van! Anyánk, aki elsimítja homlokunkról a borút!

S szilárd, rugalmas léptekkel haladtunk az állomás irányában. A vonaton nem beszélünk semmit. Mindkettőnknek nagyon tele volt a lelke. Csak mikor Nápolyban a vonatból

kiszálltunk, szólalt meg Franz; átölelt s nemhogy mosolyogva, de nevetve, szinte kacagva dalolta:

– O, dolce Napoli!